

# ૨૫ રજતજયંતી મહોત્સવ

શિકાગો (અમેરિકા)

સંપ્રદાયનો સર્વાંગી વિકાસ કરનું શ્રી સ્વા. મંદિર - સરધારનું મુખપત્ર

## સ્વામિનારાયણ ચિંતન

જૂન - ૨૦૧૬ ❖ બે વર્ષ લવાજમ રૂ. ૧૬૦/-



શિકાગો(અમેરિકા)ને આંગણે ઉજવાયેલ પ.પૂ. ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત વડતાલધામ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરના 'રજત જયંતી મહોત્સવ' પ્રસંગે વડતાલ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ ગાદીનું વિદેશની ધરતી ઉપર સર્વપ્રથમ નિર્માણ થયેલું મંદિરના સુવર્ણ શિખરોનું અનવારણ કરતા પ.પૂ. ભાવિઆચાર્ય શ્રી નૃગેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી તથા બાળલાલજી શ્રી ચક્રેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી (તા. ૨૮-૫-૨૦૧૬)



રજત જયંતી મહોત્સવ  
શિકાગો (અમેરિકા)

શિકાગો(અમેરિકા)ને આંગણે પ.પૂ. ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત વડતાલધામ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરનો પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં ઉજવાયેલ 'રજત જયંતી મહોત્સવ' તથા ગઢડા મંદિરના પૂ. કો. શા. સ્વામી શ્રી ઘનશ્યામવલ્લભદાસજીના વક્તાપદે 'શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન કથા પારાયણ' (તા. ૨૦ થી ૨૯-૫-૨૦૧૬)

૧. ઠાકોરજીનો અભિષેક. ૨. અન્નકૂટોત્સવ. ૩. શ્રી મારુતિ યજ્ઞ. ૪. પૂ. બાબારાજશ્રીના જન્મદિનની ઉજવણી. ૫-૬. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં પધારતા પ.પૂ. બાળલાલજી મહારાજશ્રી. ૭. સભામાં આશીર્વાદ પાઠવતા પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રી. ૮-૯. મહોત્સવ લાભ લેવા પધારેલ વિશાળ સંખ્યામાં ભક્તજન સમુદાય. ૧૦. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ. ૧૧-૧૨. ભક્તોને મહાપ્રસાદ પીરસતા પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રી તથા પૂ. સંતો.

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૨)



## શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રકાશ કથા હરિદ્વાર



દેવભૂમિ હરિદ્વારને આંગણે પ.પૂ. ધ.ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં ઉજવાયેલ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર સત્સંગ મહિલા મંડળ - મલાડ આયોજીત પૂ. સ્વામી શ્રી પૂર્ણસ્વરૂપદાસજીના વક્તાપદે 'શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રકાશ કથા પારાયણ' તથા અમદાવાદ તાબાના શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં બિરાજમાન દેવોનો 'વાર્ષિક પાટોત્સવ' (તા. ૧૫ થી ૨૧-૫-૨૦૧૬)



## ગંગા પૂજન-આરતી ઋષિકેશ

તપોભૂમિ ઋષિકેશને આંગણે ગંગાપૂજન તેમજ આરતી ઉતારતા પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રી સાથે પૂ. સંતો તથા હરિભક્તો. (તા. ૧૪-૫-૨૦૧૬)

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૩)



## ૧૮૮મો વાર્ષિક પાટોત્સવ જૂનાગઢ



જૂનાગઢને આંગણે પ.પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી ઉજવાયેલ શ્રી રાધારમણ દેવનો  
૧૮૮મો વાર્ષિક પાટોત્સવ (તા. ૨૩-૫-૨૦૧૬)

૧. દેવોનો અભિષેક કરતા પ.પૂ. નાનાલાલજી મહારાજશ્રી. ૨. પ.પૂ. નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ સ્વીકારતા નવનિયુક્ત મહંત સ્વામી શ્રી પ્રેમસ્વરૂપદાસજી તથા પૂર્વમહંત સ્વામી શ્રી ભક્તિપ્રકાશદાસજી. ૩. નવનિયુક્ત બોર્ડસલાહકાર પૂ. બાલમુકુંદ સ્વામીનું અભિવાદન કરતા પા. રમેશ ભગત. ૪. નવનિયુક્ત ચેરમેન પ.ભ. જાદવભાઈ ચાવડાનું અભિવાદન કરતા પૂ. એસ.પી. સ્વામી - ગઢડા. ૫. પાટોત્સવ પ્રસંગે ઉપસ્થિત ભક્તજનો.

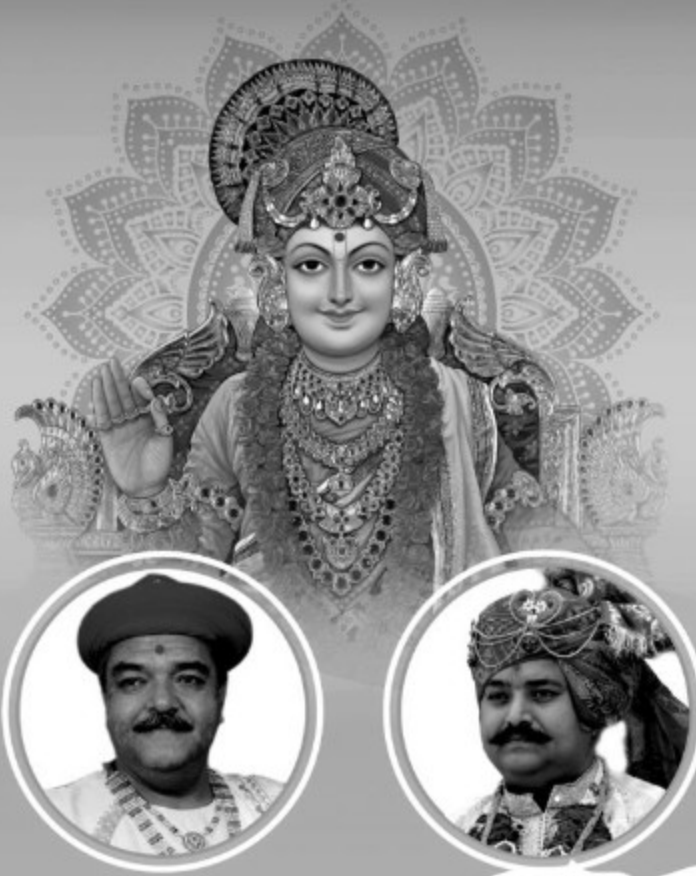


## શ્રી સ્વામિનારાયણ મહોત્સવ કેશોદ



વડતાલ પ્રદેશના કેશોદ શહેરને આંગણે પ.પૂ. ધ.ધુ. આચાર્ય શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી  
પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર સત્સંગ સમાજ દ્વારા ઉજવાયેલ  
'શ્રી સ્વામિનારાયણ મહોત્સવ' તથા સરધારનિવાસી પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજીના વક્તાપદે યોજાયેલ  
'શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન કથા પારાયણ' (તા. ૧૪ થી ૨૦-૫-૨૦૧૬)

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૪)



॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

સંપ્રદાયનો સર્વાંગી વિકાસ કરતું શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરધારનું રજિસ્ટર્ડ મુખપત્ર ઈ.સ. ૨૦૦૫ના જૂન માસથી પ્રારંભાયેલું, દર માસની ૨૦ તારીખે પ્રકાશિત થતું, આપના સમગ્ર કુટુંબ-પરિવારમાં આનંદ અને સંસ્કારની સૌરભ પ્રસરાવે અને જીવનનું અનેરું ઘડતર કરતું સામયિક.

# સ્વામિનારાયણ ચિંતન

વર્ષ : ૪, અંક : ૦૫, તા. ૨૦-૦૬-૧૬

પ્રયોજક : પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી

## અમૃતવાણી

### :: પ્રસિદ્ધ કર્તા ::

શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયસ્ય શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવ  
પીઠસ્થાન સંસ્થાન-વડતાલ વતી  
શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરધાર  
તા.જી. રાજકોટ - ૩૬૦૦૨૫.

### :: પ્રકાશક/માલિક/તંત્રી ::

સાધુ પતિતપાવનદાસજી

### :: સંપાદક ::

સ્વામી આનંદસ્વરૂપદાસજી (વેદાંતાચાર્ય)

### :: સંકલન ::

સાધુ અમૃતસ્વરૂપદાસજી

ગુરુ : પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી

### :: લવાજમ દર ::

બે વર્ષ : રૂ. ૧૬૦/-, પંચવાર્ષિક : રૂ. ૩૫૦/-  
પચ્ચીસ વર્ષ : રૂ. ૭૫૦/-  
પરદેશમાં લવાજમ : \$ 200 (યુ.એસ.એ.), £ 125 (યુરોપ)

### :: લવાજમ દર અંગે ગ્રાહક પત્ર વ્યવહાર ::

‘ચિંતન કાર્યાલય’

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરધાર

તા.જી. રાજકોટ - ૩૬૦૦૨૫. ફો.નં. ૦૨૮૧ - ૨૭૮૧૨૧૧

Visit us : [www.sardharkatha.com](http://www.sardharkatha.com)

[www.swaminarayanvadtalgadi.org](http://www.swaminarayanvadtalgadi.org)

E-mail :- [chintankaryalay@gmail.com](mailto:chintankaryalay@gmail.com)

- ➡ જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થાય છે તેને શાસ્ત્રે કરીને જ થાય છે. જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થઈને ટળી જાય છે તેને તો શાસ્ત્રના વચનની પ્રતીતિ જ નથી, એ તો કેવળ મનમુખી છે ને નાસ્તિક છે અને જો શાસ્ત્રની પ્રતીતિ હોય તો કોઈ કાળે પરમેશ્વરથી વિમુખ થાય જ નહિ. (વચ. સારંગ. પ્ર. - ૧૩)
- ➡ વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ એ સર્વે ગ્રંથોનો એ જ ગલિતાર્થ છે, આ જે અમે વાત કરી છે તે સર્વે શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. (વચ. ગ.મ.પ્ર. - ૧)
- ➡ ચાર વેદ, સાંખ્ય શાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અઢાર પુરાણ, ભારત, રામાયણ અને નારદપંચરાત્ર એ આદિક સર્વશાસ્ત્રનું એ જ સિદ્ધાંત છે. (વચ. ગ.મ.પ્ર. - ૮)
- ➡ જેટલા કલ્યાણને અર્થે વ્યાસજીએ ગ્રંથ કર્યા છે તે સર્વે સુરત રાખીને અમે સાંભળ્યા, તે સર્વે શાસ્ત્રમાં એ જ સિદ્ધાંત છે...’ (વચ. ગ.મ.પ્ર. - ૨૧)
- ➡ આ વાર્તા જે અમે કરી છે તે કેવી છે તો વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ આદિક જે જે કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિષે શબ્દમાત્ર છે, તે સર્વેનું અમે શ્રવણ કરીને તેનું સાર કાઢીને આ વાર્તા કરી છે, તે પરમ રહસ્ય છે ને સારનું પણ સાર છે. (વચ. ગ.મ.પ્ર. - ૨૮)
- ➡ શ્રીમદ્ ભાગવતાદિક જે સત્શાસ્ત્ર તે સત્ય છે અને એ શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું હોય તે તેવી જ રીતે થાય છે. પણ બીજી રીતે થતું નથી. (વચ. ગ.મ.પ્ર. - ૩૦)
- ➡ અમે સાંખ્યાદિક શાસ્ત્રનાં વિચારે કરીને એમ નિશ્ચય કર્યો છે. (વચ. ગ.અં.પ્ર. - ૩૮)
- ➡ એ માયા ટાળીને ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવી એટલો સર્વ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. (વચ. ગ.અં.પ્ર. - ૩૯) - સર્વાવતારી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ

## અનુક્રમણિકા

૨. ષોડશ સંસ્કાર પરિચય (સોળ સંસ્કારો)

૦૬

૨. ધર્મગ્રંથોના અર્થજ્ઞાનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા

૧૪

૩. સત્સંગ સમાચાર પત્રિકા

૨૬



Online : [www.lakshyatv.com](http://www.lakshyatv.com)

પ.પૂ. ૧૦૮ શ્રી ભાવિઆચાર્ય  
શ્રી નૃગેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રીની  
દિવ્ય અમૃતવાણી

સમય : દરરોજ

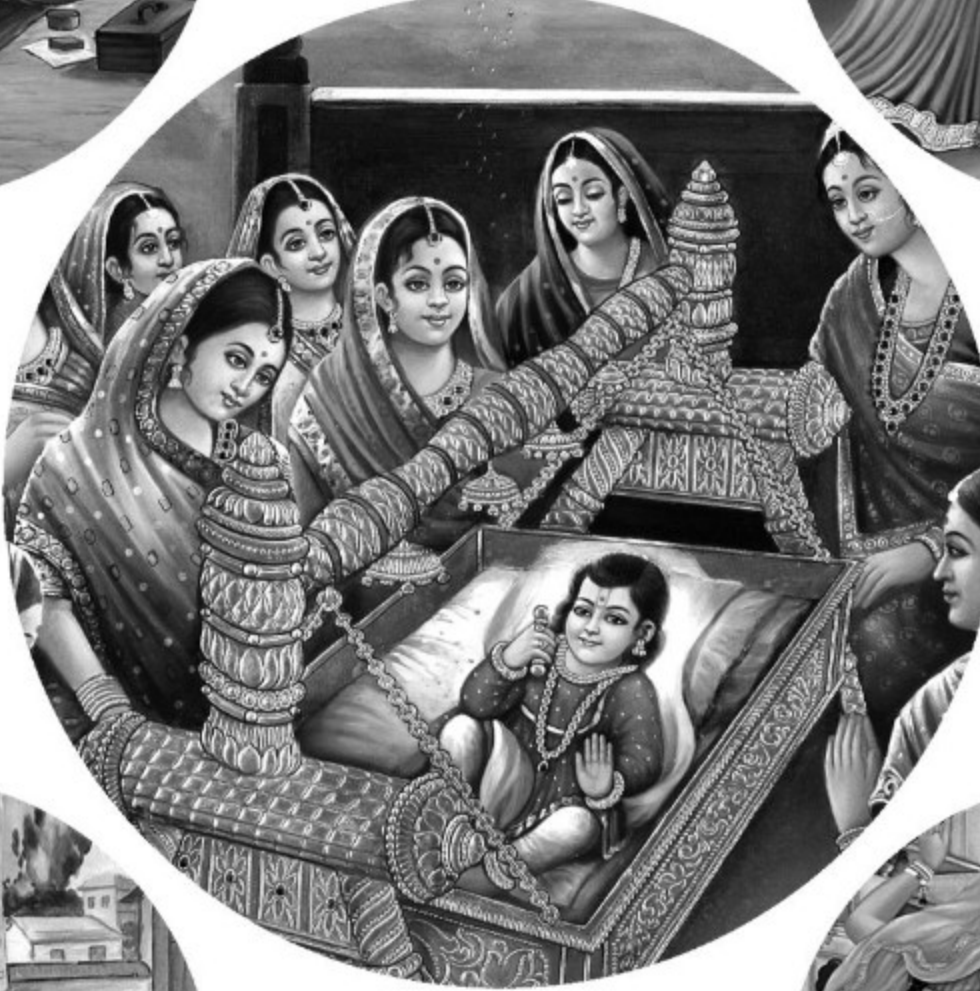
પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજીના  
સત્સંગ શ્રીમુખે  
કથા પારાયણ

સમય : દરરોજ રાત્રે ૮.૦૦ થી ૧૧.૦૦

પૂ. સ્વામી શ્રી પૂર્ણસ્વરૂપદાસજીના શ્રીમુખે  
સત્સંગ કથામૃત

સમય : દરરોજ સવારે ૫.૩૦ થી ૭.૩૦

છબીકલા : શિવલાલ સુદાણી - બારમણ, મો. ૯૮૭૯૨૬૯૫૪૦



જન્મથી મૃત્યુ સુધીના મનુષ્યમાત્રને ઉત્તમ જીવનની શિક્ષા-દીક્ષા આપવાની મહાન ભારતીય પ્રણાલિકા

# ષોડશ સંસ્કાર પરિચય (સોળ સંસ્કારો)

૧. ગર્ભાધાન, ૨. પુંસવન, ૩. સીમન્ત, ૪. જાતકર્મ, ૫. નામકરણ, ૬. નિષ્ક્રમણ, ૭. અન્નપ્રાશન, ૮. કર્ણવેધ, ૯. વિધારંભ, ૧૦. ચૌલ, ૧૧. યજ્ઞોપવીત, ૧૨. વેદારંભ, ૧૩. કેશાન્ત, ૧૪. સમાવર્તન, ૧૫. વિવાહ, ૧૬. અંત્યેષ્ટિ.

સાધુ અમૃતસ્વરૂપદાસ, ગુરુ : પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી

# ૧૫. વિવાહ સંસ્કાર



સોળ સંસ્કારો માંહેલો આ વિવાહ સંસ્કાર ગૃહસ્થજીવનમાં અતિ મહત્વનો છે. સ્થિર અને આદર્શ સમાજના નિર્માણ માટે વિવાહ એ દરેક સંસ્કૃતિએ અનિવાર્ય ગણેલો સંસ્કાર છે. વિવાહબંધન વિનાના સમાજમાં અનાચાર, શિથિલતા અને અંધાધુંધી વ્યાપી રહે છે. વ્યક્તિ અને સમાજ પોતાની નૈતિક મર્યાદામાં રહીને પરસ્પર વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ સાધી શકે છતાં બંનેમાંથી કોઈના હિતને કે સ્વતંત્રતાને હાનિ ન પહોંચે તેની મર્યાદા આ સંસ્કાર દ્વારા આંકવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો પોષક છે, મર્યાદા અને સંયમનો રક્ષક છે. ધર્મજ્ઞ વિદ્વાન પુરુષો કહે છે કે, વિવાહ એ આજીવન સંબંધ છે. વૈદિક વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ મળે છે અને સામાજિક જીવનના આધારે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - ચાર પુરુષાર્થ માટે આચરવામાં આવે છે. આથી જ ચાણક્ય મુનિએ કહ્યું છે :- ‘ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ।’ હિન્દુ ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસશ્રમનો પોષક કહ્યો છે. વિશ્વમાં લગભગ તમામ ધર્મો કે જાતિના લોકોમાં કોઈને કોઈ રીતે વિવાહ સંસ્કારની પ્રથા પ્રચલિત છે. વિવાહ માટે લગ્ન, પાણિગ્રહણ, પરિણય વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ મુજબ વિવાહ એ એક વ્યવહારિક ધાર્મિક વિધિ છે. જુદા-જુદા બે પરિવાર-કુટુંબના સ્ત્રી અને પુરુષનું પ્રેમના તાંતણે જોડાણ થાય છે. આ જોડાણથી એક પરિવારનો વંશ આગળ વધે છે. વિવાહ સંસ્કારમાં સાથે જોડાયેલા સ્ત્રી-પુરુષનો દાંપત્ય સંબંધ જીવન પર્યંતનો હોય છે. વિવાહ સંસ્કાર ભલે એક ધાર્મિક વિધિ છે, પરંતુ તેનો વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર ખૂબ ઊંડો પ્રભાવ પડે છે.

વિવાહને એક સામાજિક સંસ્થા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તેથી ગૃહસ્થએ વંશવિસ્તાર, ગૃહસ્થ વ્યક્તિએ નિત્ય કરવાના પંચ મહાયજ્ઞ તથા પરિવાર, સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પોતાની ફરજો પૂરી કરવાની હોય છે. ગૃહસ્થોએ જીવનમાં રહેલી કામનાને નિયંત્રિત કરી, સામાજિક સેવાકાર્યોની સાથે સાથે મોક્ષપ્રાપ્તિના માર્ગે આગળ વધવાનું હોય છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં વિવાહને એક યજ્ઞ માનવામાં આવ્યો છે.

માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. એ ધ્યેયને

મેળવવા માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થતી જન્મજન્માંતરથી જીવ સાથે જડાયેલી વિષયવાસનાના વેગને મંદ પાડવા તથા સંસારમાંથી વૈરાગ્ય જગાડવા વિવાહ જરૂરી બને છે. સંસારની મૃગજળવત્ રમણીયતા પાછળ રહેલા દુઃખો સમજણ વિના દેખાતા નથી. અગ્નિની ઉષ્ણતાનો અનુભવ કરનાર ફરીવાર અગ્નિમાં હાથ ન નાખે, તેમ આત્માસી સુખમાં રહેલી અસારતાને ઓળખવા શાસ્ત્રોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાનું કહ્યું છે.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિવાહના આઠ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. બ્રાહ્મ વિવાહ, દૈવ વિવાહ, આર્ષ વિવાહ, પ્રાજાપત્ય વિવાહ, આસુરી વિવાહ, ગાંધર્વ વિવાહ, રાક્ષસી વિવાહ અને પિશાચી વિવાહ. જેમાં પ્રથમ ચારને ઉત્તમ અને છેલ્લા ચારને અધમ ગણવામાં આવ્યા છે.

**૧. બ્રાહ્મ વિવાહ :-** કન્યાના પિતા વિદ્વાન તથા શીલસંપન્ન પુરુષનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરી, તેની પાસેથી કંઈ લીધા વિના યથાશક્તિ દક્ષિણા સાથે વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત કન્યાનું દાન કરે છે. આ વિવાહ કરવાથી સુસંસ્કારી અને ભદ્રસમાજનું નિર્માણ થાય છે અને બાળકો પણ સંસ્કારી બને છે. આ વિવાહને સૌથી ઉત્તમ માનવામાં આવ્યા છે.

**૨. દૈવ વિવાહ :-** સદ્ગુણી અને કર્મઠ વ્યક્તિને વિધિપૂર્વક કન્યાદાન આપવું, તેને દૈવ વિવાહ કહેવાય છે.

**૩. આર્ષ વિવાહ :-** આ વિવાહમાં કન્યાના પિતા પુરુષ પાસેથી ગાય, બળદ કે અન્ય વસ્તુ ધર્મપૂર્વક સ્વીકારી કન્યાદાન કરે છે.

**૪. પ્રાજાપત્ય વિવાહ :-** કન્યા પુરુષ સાથે મળી ધાર્મિક તથા સામાજિક કર્તવ્યોમાં જોડાય તેવા ઉદ્દેશથી કરાતું કન્યાદાન પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના વિવાહને ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. એમાં અલંકારોથી સુજિજ્જત કન્યાનું દાન ધર્મપૂર્વક કરવામાં આવે છે. આ ચાર પ્રકારના વિવાહોમાં ઉપલક ભેદ છે, પાયામાં કોઈ ભેદ જણાતા નથી. ચારેય પ્રકારમાં યોગ્ય પતિની પસંદગી, કન્યાદાન તથા પૂર્ણ ધાર્મિક વિધિ થાય છે તથા સામાજિકતા, ધાર્મિકતા અને સંસ્કારિતાના દર્શન થાય છે. આથી આ પ્રકારના વિવાહો સર્વને માટે સુખદાયી નીવડે છે.



**૫. આસુરી વિવાહ :-** કન્યા વિક્રય અથવા પુરુષ વિક્રય કરી (દહેજની લેવડ-દેવડ કરી) કરાતા લગ્નને આસુરી વિવાહ કહેવામાં આવે છે.

**૬. ગાંધર્વ વિવાહ :-** પુરુષ તથા સ્ત્રી પરસ્પરની પસંદગીથી પ્રેમભાવને વશ થઈ કરાતા કામોપભોગને ગાંધર્વ વિવાહ કહે છે.

**૭. રાક્ષસી વિવાહ :-** કન્યાનું અપહરણ કરી તેની ઈચ્છા ન હોવા છતાં કરાતા વિવાહને રાક્ષસી વિવાહ કહેવાય છે.

**૮. પિશાચી વિવાહ :-** ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલી મધમત તતા બેભાન અવસ્થામાં પડેલી કન્યા સાથેનો કામોપભોગ પિશાચી વિવાહ કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત પુરાતન કાળમાં બહુપત્નીત્વની પ્રથા પ્રચલિત હતી. બહુપત્નીત્વની પ્રથા રાજાઓ, અમાત્યો તથા શ્રેષ્ઠીઓની શ્રીમંતાઈની પ્રતિષ્ઠા મનાતી. કોઈ વખત પુરુષ નિઃસંતાનત્વને કારણે બીજા વિવાહ કરતો. પ્રથમ પતિ-પત્નીના મૃત્યુ પછી પણ બીજા વિવાહ કરવામાં આવતા. તેમજ આજના સમયમાં સમાજમાં મૈત્રીકરાર પ્રથા પ્રચલિત જોવા મળે છે.

વિવિધ સંસ્કૃતિ તથા રીત-રિવાજ મુજબ સમાજમાં આજે સગાઈથી માંડીને વિવાહ સુધીની પ્રક્રિયામાં અનેક પ્રકારના વિધિ-વિધાન જોવા મળે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કન્યા તથા વરની પસંદગી કેવી રીતે કરવી, તેની વિસ્તૃત માહિતી જોવા મળે છે. સગાઈ દરમિયાન અથવા વિવાહ સમયે થતી વિધિઓ અનેક રહસ્યોયુક્ત હોય છે. મંડપ સ્થાપન, પીઠી ચોળવી, પોંખણા, હસ્તમેળાપ, છેડાછેડી, કંસારની વિધિ, કન્યાદાન હોમ, ફેરા, સપ્તપદી વગેરે વિધિના રહસ્યોને સમજીને જો અમલમાં મૂકવામાં આવે તો દાંપત્યજીવન મધુર બની રહે છે.

## II વિવાહ વિધિની સમજણ II

વિવાહ પ્રસંગે થતી વિધિઓ અવાર-નવાર નિહાળીએ અને સાંભળીએ છીએ. પરંતુ એ વિધિનો મર્મ શું છે ? તે આપણે જાણતા હોતા નથી ! વરરાજા પરણવા આવે ત્યારે તેમને પોંખવામાં આવે છે. આ વિધિ વખતે બ્રાહ્મણ લાકડાનો બનાવેલો નાનો રવઈયો, મુશળ, ધુંસરી, તરાક વરરાજાના માથેથી ઊતારે છે અને પગથી કોડિયું ભંગાવી પ્રવેશ કરાવે છે. આ દરેક વિધિઓ પાછળ સુંદર અર્થો રહેલા છે, જે ટૂંકમાં જોઈએ.

**વિવાહ :-** બે વિજાતિય દેહના વિધિપૂર્વકના જોડાણને લગ્ન કહે છે. પરંતુ તેનો ખરો અર્થ તો એવો છે કે, બે દેહ દ્વારા બે મન એક કરવા. જેનાથી પ્રેમ પ્રગટે, આત્મીયતા વધે, એ જ ખરા વિવાહ છે.

**વરઘોડા :-** ઈન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાને અંકુશમાં રાખવા માટેની ચેતવણીનું આ પ્રથમ પગલું છે.

**પોંખણું :-** વરરાજા પરણવા આવે ત્યારે તેમને લાકડાના બનાવેલા નાના રવઈ, મુશળ, ધુંસરી અને તરાકથી સાસુ પોંખે

છે. જેમાં રવઈયો દ્વારા સાવધાન કરવામાં આવે છે કે, ‘માખણ કાઢવા માટે જેમ દહીંને રવૈયાથી વલોવવામાં આવે, તેમ દાંપત્ય જીવનને પ્રેમમય બનાવવા માટે મનના તરંગોનું મંથન કરીને પ્રેમનું દોહન કરવા જણાવે છે.’ મુશળ દ્વારા ‘વાસનાઓને મુશળ (સાંબેલા)થી ખાંડી નાખી, પ્રેમ પ્રગટાવવાનું કહે છે.’ ધુંસરી દ્વારા ‘સંસાર રૂપી રથને પતિ-પત્ની રૂપી બે ચાલકો છે. આ બંને ચાલકો શીલ અને સંયમના ચીલામાં સમાંતર રૂપે ચાલીને જીવનરથને સહકાર અને પ્રેમથી ખેંચી સુખી થાય, એમ કહેવા માગે છે.’ તરાક દ્વારા ‘લગ્નજીવન રેટિંચા જેવું છે. પતિ-પત્ની રૂપી બે ચક્રને પ્રેમની દોરી વડે આ તરાક (ચાક)ને બંધાયેલા અને ફરતા રાખે, તો જ સ્નેહરૂપી સૂતર નીકળે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.’ આમ પોંખવા આવનાર સાસુ વરને માયરામાં આવતા પહેલા સાવધાન કરે છે. એનો ઉત્તર વર સંપુટ તોડીને આપે છે.

**સંપુટ :-** વરને પોંખી લીધા પછી બે કોડિયાના સંપુટને પગ તળે ભાંગીને વર માયરામાં પ્રવેશે છે. આનાથી વર એમ કહેવા માંગે છે કે તમારી ચેતવણી હું સમજ્યો છું. આજથી મારા એકલાની આશા, ઈચ્છા, અરમાનો પર હું હવે નહિ ચાલું. એનો અહીં ભાંગીને ભૂકકો કરું છું. હવેથી અમારા બંનેની આશા, ઈચ્છા અને અરમાનો એક જ હશે અને તે પ્રમાણે જ સાથે મળી જીવનયાત્રા કરીશું.

**વરમાળા :-** ફૂલના હારથી વર-કન્યા અરસપરસનું સ્વાગત કરે છે, પણ બ્રાહ્મણ સૂતરની એક આંટી બંનેના ગળામાં પહેરાવે છે. આમ એક જ હારથી બંનેના હૈયા એક કરવાનો પ્રયાસ છે.

**હસ્તમેળાપ :-** લગ્ન વિધિનું આ મુખ્ય અંગ છે. પોતાની પુત્રીનો હાથ (પાણિ) મા-બાપ વરરાજાને સોંપે છે અને વરરાજા તેનો સ્વીકાર (ગ્રહણ) કરે છે. આ વિધિને પાણિગ્રહણ પણ કહે છે. અને તેનાથી થતો હસ્તમેળાપ હૈયામેળાપ બની જાય છે. આ વિધિથી વરઘોડિયાના હૈયામાં આત્મીયતા પ્રગટે છે. સાથોસાથ જાનૈયા-માંડવિયાના મન પણ આનંદ અને ઉલ્લાસથી નાચી ઊઠે છે.

**મંગળફેરા :-** લગ્નના ચાર ફેરા એ પુરુષાર્થના ફેરા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - ચાર ફેરા ફરવામાં પ્રથમના ત્રણ ફેરામાં પુરુષ આગળ હોય છે અને ચોથા ફેરામાં સ્ત્રી આગળ હોય છે. આમ કેમ ? તો પ્રથમના ત્રણ ફેરામાં ત્રણ પુરુષાર્થ ૧. ધર્મ :- ધર્મ પાળવો - પળાવવો, ૨. અર્થ :- પૈસા કમાવવા, ૩. કામ :- લગ્ન જીવનના સંયમપૂર્વકના હક્કો. આ ત્રણેયમાં પુરુષ આગળ હોય છે અને પત્ની એને અનુસરે છે. થોડા વિસ્તારથી સમજીએ તો ૧. ધર્મ :- સ્ત્રીના પિયરમાં ગમે તે ધર્મ પળાતો હોય, પરંતુ પરણ્યા પછી પતિ જે ધર્મ પાળતો હોય તેને જ સ્ત્રી અનુસરે છે અને બીજા ધર્મો, પતિ પ્રત્યેના ધર્મો, કુટુંબ પ્રત્યેના ધર્મો, ઘરના વડીલો પ્રત્યેના ધર્મો, સંતાનો પ્રત્યેના ધર્મો, સગા-



સંબંધી અને સમાજ પ્રત્યેના ધર્મો વગેરે ધર્મો પણ પતિની મરજી પ્રમાણે પાળે છે. ૨. અર્થ :- પતિ કમાઈને પૈસા લાવે, તેનાથી પત્ની ઘરનું, પરિવાર-કુટુંબનું પોષણ કરે છે. ૩. કામ :- સ્ત્રી એ લજ્જાનું પ્રતીક છે. વંશવૃદ્ધિ માટે એ હંમેશાં પતિને અનુસરે છે.

ધર્મ, અર્થ અને કામ - આ ત્રણેય પતિ-પત્નીની ઈચ્છાનુસાર થઈ શકતા પુરુષાર્થો છે. જ્યારે ચોથો ફેરો મોક્ષ એ કોઈની ઈચ્છાનુસાર મળતો નથી. એ તો ધર્મના નિયમપાલન અને સેવા-શુશ્રુષાથી જ મળે છે અને એમાં સ્ત્રી હંમેશાં આગળ હોય છે. સહનશક્તિ, સદાચાર, શીલ આદિ ગુણો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક છે. પતિ, સાસુ, સસરા, વડીલો પ્રત્યેનો આદર, સેવા-સમભાવ, નોકરો-ગરીબો પ્રત્યે કરુણા તથા સંતાનો પ્રત્યે સમતા-મમતા. આ બધા ગુણોનો સમન્વય એટલે સ્ત્રી અને એથી જ એના આવા ગુણોને લીધે તે મોક્ષના માર્ગ પર પુરુષ કરતા આગળ છે અને એટલે લગ્નના ચોથા ફેરામાં સ્ત્રી આગળ હોય છે.

**સપ્તપદી :-** આ વિધિમાં વર-વધૂને સાત પગલાં સાથે ચાલવાના હોય છે. આ સાતે પગલામાં સાત અચલ (પર્વતો)નું પૂજન કરવાનું હોય છે. તેનો હેતુ એવો હોય છે કે - જેમ સાત પર્વતો પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થતા નથી, સ્થિર રહે છે.

વરની સાત પ્રતિજ્ઞા :- સાત લોકની એક-એક પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે.

૧. ‘ૐ એકમિષે વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! સર્વ પુરુષાર્થના સાધનભૂત એવા આ મુખ્ય ભૂલોકમાં સૌભાગ્ય તથા ઈચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ થાય અને મારા ઘરમાં અન્ન-વસ્ત્ર-દ્રવ્ય આદિ ઘરની પ્રત્યેક વસ્તુઓ સંભાળવામાં મને મદદ કરવા માટે તું મારા ઘરની અધિકારિણી થા.

૨. ‘ૐ દ્વે ઝર્જે વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! તને ભૂલોક અને ભુવલોકમાં બલવતી રહેવા માટે ભગવાન વિષ્ણુ સહાયરૂપ થાઓ. કારણ તે તારા બળથી મારા બળમાં વધારો થશે.

૩. ‘ૐ ત્રીણિ રાયસ્યોષાય વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! તુ ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોકના સ્થાનમાં મારા ધનની વૃદ્ધિ અને સંભાળ રાખવા માટે મારા ઘરની અધિકારિણી થા.

૪. ‘ૐ ચત્વારિ માયોભવાય વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રાણપ્રિયે ! ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક અને મહર્લોકમાં મને સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મારા ઘરની અધિકારિણી થઈ મારી શુભ મનોવૃત્તિઓને અનુસરનારી થા.

૫. ‘ૐ પંચ પશુભ્યો વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક, મહર્લોક અને જનલોક - આ પાંચ લોકના સ્થાનોમાં ભગવાનની કૃપાથી મને સુખ આપનારી થા, અને મારા ઘરમાં ગાય, ભેંસ વગેરે ગોરસ આપનારા પશુઓના રક્ષણ માટે મારા ઘરની અધિકારિણી થા.

૬. ‘ૐ ષડ્ ઋતુભ્યો વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! તુ ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક અને

તપોલોકના સ્થાનમાં તથા વસંત આદિ છ ઋતુઓમાં ભગવાનની કૃપાથી મારી સાથે ઉત્તમ સુખ ભોગવનારી તથા મારી શુભ કામનાઓને અનુસરનારી થા.

૭. ‘ૐ સખે સપ્તપદા ભવ, સા મામનુવ્રતા ભવ । વિષ્ણુસ્ત્વા નયતુ ।’ - હે પ્રિયે ! તુ ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોકના સુખોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રતિવ્રતા ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરી મારી સાથે દિવ્ય ઉત્તમ સુખ ભોગવનારી ભગવાનની કૃપા મેળવનારી થા.

આ રીતે વિવાહ સંસ્કારમાં સપ્તપદીમાં વરની પ્રતિજ્ઞાનું આગવું મહત્ત્વ છે. આ જ રીતે કન્યાની સાત પ્રતિજ્ઞાઓ હોય છે.

૧. ‘ત્વાત્તોડમેખિલસૌભાગ્યં પુણ્યૈસ્તવ વિવિધૈઃ કૃતૈઃ । દેવ ! સંપાદિતો મહ્યં વધૂરાદ્યે પદેડબ્રવીત્ ।।’ - હે દેવ ! મેં જન્માન્તરમાં વિવિધ પ્રકારે કરેલા પુણ્યના પ્રતાપથી તમારી પ્રાપ્તિરૂપ મારું સૌભાગ્ય મેળવ્યું છે.

૨. ‘કુટુમ્બં પાલયિષ્યામિ હ્યાવૃદ્ધબાલકાદિકમ્ । યથાલબ્ધેન સંતુષ્ટા બ્રૂતે કન્યા દ્વિતીયકે ।।’ - હું તમારા બાળકથી તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના કુટુંબનું પાલન કરીશ અને મને નિર્વાહાર્થે જે મળશે તેમાં સંતોષ પામીશ.

૩. ‘મિષ્ટાન્નવ્યંજનાદિની કાલે સંપાદયે તવ । આજ્ઞાસંપાદિની નિત્યં તૃતીયે સાડબ્રવીદ્વરમ્ ।।’ - હું પ્રતિદિન તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ અને સમયસર મીઠાં અન્ન અને શાકાદિ તૈયાર કરી આપીશ.

૪. ‘શુચિ- શૃઙ્ગારભૂષાડહં વાહ્મનઃ કાયકર્મભિઃ । ક્રીડિષ્યામિ ત્વયા સાર્ધં તુરીયે સા વદેદ્વરમ્ ।।’ - હું સ્વચ્છતાપૂર્વક સર્વ શણગાર ધારણ કરીને મન-વાણી અને શરીરની ક્રિયા વડે તમારી સાથે ક્રીડા કરીશ.

૫. ‘દુઃખે ધીરા સુખે હૃષ્ટા સુખદુઃખવિભાગિની । નાહં પરતરં યામિ પંચમે સાડબ્રવીદ્વરમ્’ - દુઃખમાં ધીરજ રાખનારી અને સુખમાં પ્રસન્ન થનારી હું તમારા સુખ-દુઃખની સહભાગી થઈશ અને હું કદાપિ પરપુરુષનો સંગ કરીશ નહીં.

૬. ‘સુખેન સર્વકર્માણિ કરિષ્યામિ ગૃહે તવ । સેવા શ્વસુરયોશ્ચાપિ બન્ધૂનાં સત્કૃતિં તથા ।। યત્ર ત્વં અહં તત્ર નાહં વજ્જે પ્રિયં ક્વચિત્ । નાહં પ્રિયેણ વજ્જ્યા હિ કન્યા ષષ્ઠે પદેડબ્રવીત્ ।।’ - હું તમારા ઘરના સર્વ કામો સુખપૂર્વક કરીશ તથા સાસુ-સસરાની સેવા અને બીજા કુટુંબીજનોનો સત્કાર કરીશ. જ્યાં તમે હશો ત્યાં હું રહીશ. હું મારા પ્રિયને ક્યારે પણ છોટરીશ નહીં.

૭. ‘હોમયજ્ઞાદિકાર્યેષુ ભવામિ ચ સાહાય્યકૃત્ । ધર્માર્થકામકાર્યેષુ મનોવૃત્તાનુસારિણી ।।’ - હે સ્વામી ! હોમ-યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં હું તમને સહાય કરીશ અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંબંધી કાર્યોમાં હું તમારી ઈચ્છાને જ આધીન થઈશ. અહીં આ અગ્નિદેવ, બ્રાહ્મણ અને મારા માતા-પિતા આદિક સંબંધીજનોના સાક્ષીપણામાં તમે મારા સ્વામી થયા છો અને મેં દેહ તમને અર્પણ કર્યો છે.



આ પ્રમાણે બંને વર-વધૂને પરણતી વખતે સંકલ્પ કરવાનો અને તેને જીવનભર નિભાવવાનો હોય છે.

**મંગળાષ્ટક :-** વિવાહ વિધિ પૂરો થતાં બ્રાહ્મણ નવદંપતીને આશીર્વાદ આપતા શ્લોકો બોલે છે અને તેમનું દાંપત્યજીવન સરળ, સફળ અને પ્રસન્ન નીવડે એવી મંગળ કામનાઓ કરે છે.

**રામદીવડો :-** કન્યાવિદાય સમયે કન્યાની મા પ્રગટાવેલ દીવડો હાથમાં લઈને વિદાય આપવા આવે છે. આનાથી એ એમ કહેવા માંગે છે કે, “હે દીકરી ! તે મારી સેવા, શુશ્રુષા અને સદ્ગુણોથી જેમ તારા પિતાનું ઘર અજવાળ્યું છે, તેમ જ હવે તું એ સંસ્કારોથી તારા પતિના ઘરને પણ અજવાળજે.”

**વિવાહ સંબંધની મર્યાદાઓ :-** વિવાહ સંબંધની કેટલીક મર્યાદાઓનું પાલન દરેક હિન્દુએ કરવાનું હોય છે. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે સગોત્ર લગ્નનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. લગ્નમાં વર અને કન્યા સમાન ગોત્રના ન હોવા જોઈએ. ગૃહ્યસૂત્રોના સમયે સપ્રવર વિવાહનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ સગોત્ર-વિવાહનો નિષેધ મનાવા લાગ્યો. સ્મૃતિકાળમાં તો સગોત્ર-વિવાહ પૂર્ણરૂપે નિષિદ્ધ ગણાયો. મનુ (૩-૫) અનુસાર જે કન્યા માતાની સપિંડ જ હોય અને પિતાની સગોત્રી જ હોય તેવી કન્યા દ્વિજોને માટે ધર્મ અને પ્રજોત્પતિના કાર્યમાં પ્રશસ્ત છે. મધ્યકાલીન નિબંધકારોના સમયમાં તો સગોત્ર વિવાહ પૂર્ણતયા નિષિદ્ધ હતો અને તેનું કઠોરતાપૂર્વક પાલન થતું. આધુનિક ‘હિન્દુ કોડબિલ’માં સગોત્ર વિવાહની છૂટ આપવામાં આવી છે. ભારતીય આર્ય હિન્દુ સમાજમાં ધર્મક્ષેત્રે અને વ્યવહારક્ષેત્રે ગોત્રની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સમજાવતા મ.મ.કાણે જણાવે છે કે, સગોત્ર કન્યાઓનો વિવાહ નિષિદ્ધ મનાતો. ડૉ. રાજબલી પાંડેય અનુસાર સગોત્ર વિવાહનો પ્રતિષેધ કેવળ ભારતમાં જ નહીં પણ જગતના અન્ય ભાગોમાં પણ પ્રચલિત રહ્યો હશે. એક એથેનિયન પુરુષ પોતાની જાતિની એક એથેનિયન સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકે, પણ તે સગોત્ર ન હોવી જોઈએ. જે આદિમ સમાજોમાં ગોત્ર વ્યવસ્થા ન હતી ત્યાં ટોટેમ (ધાર્મિક ચિહ્ન) એક સમુદાયને બીજા સમુદાયથી છૂટો પાડતો.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સમાન પ્રવરની કન્યા સાથે પણ લગ્નની મનાઈ છે. પ્રવર એટલે એક, બે કે તેથી વધુ પૂર્વજ ઋષિઓનો સમૂહ. આવા બહુ પ્રતિષ્ઠિત ઋષિઓ પ્રવર મનાયા અને પ્રવરપ્રથા શરૂ થઈ. આ નિષેધમાં મૂળ કારણ શરીરના અંગો અને લોહીની સમાનતાના સંભવિત વારસાનું હતું. કોઈ જાણી જોઈને સગોત્ર કે સપ્રવર વિવાહ કરે તો તે જાતિચ્યુત બનતી અને એનાથી ઉત્પન્ન પુત્ર ‘ચાંડાલ’ મનાતો. કેટલાક સુધારકોના મતે ગોત્રપ્રવરના પ્રવર્તક ઋષિમુનિઓ હજારો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા એટલે આ પ્રથા ઉપેક્ષણીય છે. સગોત્ર વિવાહની જેમ પોતાની જાતિની બહાર વિવાહ કરવાનો પણ નિષેધ હતો. સર્વર્ણ વિવાહ

સર્વથા માન્ય હતો. વૈદિક કાળમાં જાતિનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત નહોતું થયું એટલે સર્વર્ણ વિવાહનો દૃઢ આગ્રહ નહોતો રખાતો. શતપથબ્રાહ્મણ (૪-૧-૫) અનુસાર ચ્યવન ઋષિનો વિવાહ શર્યાતિ રાજાની પુત્રી સુકન્યા સાથે થયો હતો. ધર્મસૂત્રોના સમયે અસર્વર્ણ વિવાહ નિંદ્ય મનાતો. મનુ (૩-૧૨) સર્વર્ણ વિવાહને સર્વોત્તમ માને છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય (૧-૫૭) અનુસાર દ્વિજોએ શૂદ્ર કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવો જોઈએ.

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોએ સપિંડ કન્યા સાથે પણ લગ્ન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. સપિંડત્વ સંબંધ અંગે વિચાર કરતા યાજ્ઞવલ્ક્ય માને છે કે, તે સંબંધ પિતા તરફથી સાત પેઢી અને માતા તરફથી પાંચ પેઢી સુધી ગણવાનો હોય છે. પિતૃપક્ષે આવા પ્રકારના સગાઓ સપિંડ-સગોત્ર ભાઈબહેન કહેવાય છે. પછીના સૂત્રકારો અનુસાર પિતા તરફથી પાંચમી પેઢી અને માતાની ત્રીજી પેઢી સુધી સપિંડત્વ ગણી શકાય. મનુ, પરાશર અને અંગિરસ અનુસાર ગમે તે બાજુથી ત્રણ પેઢીની સંબંધી કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકે. યાજ્ઞવલ્ક્ય અનુસાર માતાની છઠ્ઠી પેઢી અને પિતાની આઠમી પેઢીની કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકે. માતાની ત્રીજી પેઢી અને પિતાની પાંચમી પેઢીની કન્યા સાથે વિવાહ કરી શકાય. સપિંડ સ્ત્રી-પુરુષના વિવાહ પ્રજનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિષેધ છે. હિન્દુ સમાજમાં સામાન્ય રીતે કાકા-કાકીના, માસી-માસાના અને મામા-ફોઈના સંતાનોને ભાઈબહેન માનવામાં આવે છે, ને તેમની વચ્ચે વિવાહસંબંધ કરાતો નથી. કેટલાક પ્રદેશોમાં મામા-ફોઈના સંતાનો વિવાહ વર્જ્ય ગણાતો નથી. કુંતીપુત્ર અર્જુન અને વસુદેવ પુત્રી સુભદ્રા મામા-ફોઈના સંતાન હોવા છતાં પતિ-પત્ની બન્યા હતા.

લોહીની સગાઈ ધરાવતા સગાઓ વચ્ચેના જાતીય સહવાસથી ઉત્પન્ન સંતાન શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક રીતે બહુ તંદુરસ્ત નીવડતાં નથી. સપિંડ વિવાહના નિષેધનો નિયમ ભારતમાં બધે વ્યાપક નથી. દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટક તથા મૈસુરના બ્રાહ્મણોમાં તથા આંધ્રમાં મામાની પુત્રી સાથે વિવાહની પ્રથા છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં જ્યાં પોતાની પૂરતી વસ્તી હોય ત્યાં પોતાના જ શહેર કે ગામમાં વિવાહસંબંધ બાંધવાનો રિવાજ છે. જ્યારે કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં પોતાના ગામમાંના કુટુંબો એક જ પૂર્વજમાંથી ઊતરી આવેલા હોય તો તે પૂર્વજની પછી ગમે તેટલી પેઢીઓ થયા બાદ પણ એ કુટુંબોમાં ‘ભાઈબહેન’ ગણાતા સંતાનો વચ્ચે કદી વિવાહસંબંધ બાંધી શકાતો નથી. લગ્નસંબંધ બાંધવાના વર્તુળના આમાં બે પ્રકાર હોય છે. જેમાં એ વર્તુળની અંદર જ વિવાહ-સંબંધ યોજાય તેને અંતર્વિવાહ કહે છે ને જેમાં એ વર્તુળની બહાર જ વિવાહસંબંધ યોજાય તેને બહિર્વિવાહ કહે છે.

**વર અને કન્યાની યોગ્યતા :-** વર અને કન્યાની પસંદગીમાં કુટુંબ અને તેના સંસ્કાર ખાસ જોવાતા. ઉચ્ચ



સંસ્કારોવાળા, વેદાધ્યયનશીલ, આચારરત ગુણશાલી કુટુંબમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે એ એક સામાન્ય નિયમ હતો. કન્યાની લાયકાતોમાં દેખાવ, વર્તન, સંસ્કાર, ગુણ, ધર્માચરણ, સામાજિક જવાબદારીઓ, પ્રજાને મળતો વારસો વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય અનુસાર બાહ્ય અને આભ્યંતર શુભ લક્ષણોવાળી કન્યા સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ. કન્યા અક્ષતયોનિ હોવી જોઈએ. કન્યાની ઉંમર વર કરતા ૨, ૩ કે ૫ વર્ષ ઓછી હોવી જોઈએ. તેનામાં સ્ત્રીત્વ હોવું જોઈએ અને માતા બનવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ.

વરની પ્રથમ વિશેષતા બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ હતી. એ વિદ્યા સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યથી યુક્ત હોવો જોઈએ. વિવાહયોગ્ય વય, સંપત્તિ, સૌંદર્ય, વિદ્યા, બુદ્ધિથી યુક્ત અને ઉમદા કુળવાળો હોવો જોઈએ. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર અનુસાર સારું કુળ, સત્યચિત્ર, શુભ ગુણો અને સુંદર સ્વાસ્થ્યયુક્ત હોવો જોઈએ. એના પુંસત્વની પરીક્ષા થયેલી હોવી જોઈએ. વસિષ્ઠ અનુસાર જે અત્યંત નિકટ કે દૂર હોય, અતિ બળવાન કે અત્યંત દુર્બળ હોય, જેની પાસે આજીવિકાનું કોઈ સાધન જ ન હોય તથા જે મંદબુદ્ધિ હોય તેવા વર સાથે કન્યાનો વિવાહ ન કરવો.



# ૧૬. અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર

માનવજીવનના બે બિન્દુ છે : એક જન્મ અને બીજું મૃત્યુ. આ બંને વચ્ચે જીવનચક્ર છે. જેના આ બે બિન્દુ મટી ગયા તેનો મોક્ષ થઈ ગયો. પરંતુ મુક્તિ વિના આ બંને બિન્દુ જીવાત્મા માટે અનિવાર્ય છે. કોઈ એવું કુટુંબ નહિ હોય જેના ઘરમાં કોઈનું મૃત્યુ ન થયું હોય. મૃત્યુ જીવનનું અંતિમ સોપાન છે. બધાને ત્યાં સુધી પહોંચવાનું છે.

માનવજીવનના પ્રથમ ચરણમાં બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક વિદ્યાધ્યયન તથા ગૃહસ્થ પછી વાનપ્રસ્થી થવું જોઈએ. વૈરાગ્ય, વિવેક જાગ્રત કરી સેવા, સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, તપ, ધ્યાન, સાધના દ્વારા મનુષ્યે પોતાનો અંતિમ સમય અર્થાત્ મૃત્યુ સુધારી લેવું જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે, પચાસ વર્ષ પાર કર્યા પછી જીવનને સુધારવા માટે સંસારની મોહમાયાથી દૂર રહેવું જોઈએ. વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી ભગવદ્ ભક્તિ કરવી જોઈએ.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, જેમ અગ્નિમાં તપાવીને ધાતુઓને, સ્નાનથી શરીરને, સંતોષથી મનને સંસ્કારિત કરવામાં આવે છે તેવી રીતે વિપરીત અનાચારથી આપણે વસ્તુઓને અને ભાવોને કુસંસ્કારિત પણ કરીએ છીએ. આપણું અંતઃકરણ એક વિચિત્ર તત્ત્વ છે. જેમ જે આપણે વિચારોને ચિંતનથી ટાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલું વધારે અંતઃકરણ અંકિત થાય છે. આપણે જેટલીવાર જે સારા અથવા ખરાબ ભાવનું ચિંતન કરીએ તેટલું વધારે અંતઃકરણમાં અંકિત થઈ જાય છે. આને અંતઃકરણના સંસ્કાર કહીએ છીએ. આ સંસ્કાર બે રીતે અંકિત થઈ જાય છે - એક ચેતન મનમાં અને બીજા અવચેતન મનમાં. જે ચેતન મનમાં અંકિત થાય છે તેને આપણે ઐચ્છિક રૂપથી જાણીએ છીએ અને અચેતન મનમાં અંકિત થાય

છે તેને અનૈચ્છિક રૂપથી જાણીએ છીએ. આ સંસ્કાર ક્યારેક જાગ્રત અવસ્થામાં તો ક્યારેક સ્વપ્નાવસ્થામાં જણાય છે.

સારા સંસ્કાર આપણને ધર્મસંમત કાર્ય કરાવીને સુખ આપે છે તથા ખરાબ સંસ્કાર ખોટા કાર્યો કરાવીને દુઃખ આપે છે. સુખ-દુઃખનું કારણ આપણા સંસ્કાર છે. સંસ્કાર જ જીવનની ઉન્નતિ અને અવનતિ, સુખ-દુઃખ આદિનું મૂળ છે. તેથી દુઃખથી મુક્ત થવા માટે શુભ કાર્યો કરવા જોઈએ અને શુભ કાર્ય કરવા માટે શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ કરવી જોઈએ. ભગવદ્ ભક્તિમય સંસ્કાર જ વ્યક્તિને મોક્ષ અપાવે છે, તેથી માનવજીવનમાં સંસ્કારનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

અન્ત્યેષ્ઠિને અંતિમ અથવા અગ્નિ સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે છે. આત્મામાં અગ્નિનું પ્રદાન કરવું એને જ અગ્નિ પરિગ્રહ પણ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે, મૃતાત્માના શરીરની વિધિવત્ ક્રિયા કરીને અગ્નિ પ્રદાન કરવામાં આવે તો આત્માની વાસનાઓ શાંત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી જીવાત્મા આલોકમાં શરીર ધારણ કરીને રહે છે ત્યાં સુધી જુદા-જુદા કર્મોથી બંધાયેલો રહે છે. પ્રાણ નીકળ્યા પછી આ પૃથ્વી લોકને છોડીને કર્માનુસાર જુદા જુદા લોકમાં જાય છે અને ત્યાં કર્માનુસાર ફળ ભોગવે છે. જે ભગવાનનો ભક્ત છે તે તો ભગવાનના ધામમાં જાય છે તેને બીજે ક્યાંય ભટકવું પડતું નથી, પરંતુ જેને સારા કર્મ નથી કર્યા તેને પણ જો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અંતિમ ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેને પણ શાંતિ મળે છે. તેથી અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કારનું પણ અતિ મહત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘બ્રહ્મક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્ધા વર્ણાસ્ત્વાદ્યાસ્ત્રયો દ્વિજાઃ । નિષેકાદ્યાઃ શ્મશાનાન્તાસ્તેષાં વૈ મન્ત્રતઃ ક્રિયાઃ ॥’ - અન્ત્યેષ્ઠિ કર્મ મનુષ્ય



જીવનના અંતિમ સંસ્કારના રૂપમાં હોય છે. વિદ્વાન આ શરીરનો મરણધર્મ જાણીને આ કર્મને પણ સંસ્કાર દ્વારા કરવામાં ઉચિત માન્યો છે.

મનુષ્યના મરણ પર તેના સંબંધી તથા પરિજનો રુદન કરે છે, પરંતુ રુદનથી કે દુઃખી થવાથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. ઉલ્ટાનું માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. શાસ્ત્રો કહે છે :-

‘રોદનાપેક્ષયા કુર્યાત્ સુવ્યવસ્થાં મૃતાત્મનઃ ।  
સમાશ્રિતાઽસમર્થાનાં પુત્રાદીનાં સમાચરેત્ ॥  
કલ્યાણમયકર્માણિ મૃતાત્મનઃ સુશાન્તયે ।  
તચ્છેષોત્તરદાયિત્વં વિદધેચ્ચ શુભેચ્છયા ॥’

રુદન ન કરીને મૃતાત્માના પુત્રાદિ માટે સુવ્યવસ્થા કરે અને મૃતાત્માની શાંતિ માટે કલ્યાણકારી કાર્યો કરે તથા તેના દ્વારા અધૂરા રહેલા કાર્યો પૂર્ણ કરે. મૃત્યુ સમયે મરનારને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. કેટલાક અજ્ઞાની વ્યક્તિ હોય છે મરણ સમયે સંસારમાં મોહ હોય છે અને કેટલાક જ્ઞાની હોય છે જેને સંસારનો મોહ બિલકુલ નથી હોતો. પરંતુ પરિવારજનોનું કર્તવ્ય છે કે મૃતાત્માની સામે રુદન ન કરે આ સમયે શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન, શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રી ભગવદ્ ગીતા વગેરે હિન્દુ ધર્મગ્રંથોનું વાંચન કરે અને મૃતાત્માને પણ સંભળાવે.

**અગ્નિ સંસ્કારવિધિ :-** વ્યક્તિનું મૃત્યુ નજીક આવે ત્યારે થનારી કેટલીક ક્રિયાઓનું વર્ણન પરંપરામાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિના ભાવિ કલ્યાણ માટે બ્રાહ્મણો અને નિર્ધનોને દાન અપાય છે. દાનમાં ગાયનું દાન મૂલ્યવાન છે. એ વૈતરણી કહેવાય છે. મૃત્યુના આગમન સમયે મરનારનું શરીર; સ્વચ્છ ભૂમિને ગાયના છાણથી લીંપીને તેના ઉપર રખાય છે. અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરાય છે. મૃતકનું મસ્તક ઉત્તર દિશા તરફ રખાય છે. વેદોના મંત્રોચ્ચાર તેના કાન પાસે કરાય છે. ગંગાજળ, તુલસીપત્ર વગેરે મોંમા મૂકાય છે. દીવો પ્રગટાવાય છે, મંત્રોચ્ચાર કે શ્લોકોચ્ચાર કરાય છે, ભજન-કીર્તન, ગવાય છે અને ગ્રંથવાંચન પણ કરાય છે. વૈદિકકાળમાં મૃત્યુ પછી તરત જ હોમ થતો. અગ્નિમાં ઘીની ચાર આહુતિ અપાતી. આજે યજ્ઞધર્મના હ્રાસની સાથે આ વિધિ લુપ્ત થઈ છે. તેને બદલે મુખમાં તુલસીપત્ર સાથે થોડાક પાણીના ટીપાં રેડાય છે. બંગાળમાં મરણાસન્ન વ્યક્તિને નદી કિનારે લઈ જઈ તેના દેહનો અર્ધભાગ પાણીમાં ડૂબાડાય છે, આ ક્રિયા અંતર્જલિ કહેવાય છે. ત્યારબાદ ઉદુમ્બરની લાકડીની એક નનામી (ઠાઠડી) બનાવવામાં આવે છે, જેના પર કૃષ્ણ મૃગચર્મનો એક ટુકડો પાથરી માથું દક્ષિણ તરફ અને મોં ઉત્તરની બાજુ રાખી શબને તેના પર મૂકવામાં આવે છે. શબયાત્રામાં મૃત વ્યક્તિનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર આગળ રહે છે. એ પોતાના હાથમાં બળતી માટલી; જેમાં ગાર્હપત્ય અગ્નિ મુકાયેલો હોય તે લઈને ચાલતો. શબયાત્રામાં વયોવૃદ્ધો આગળ ચાલતા. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ પણ પોતાના વાળોને અસ્તવ્યસ્ત કરી સ્મશાનમાં જતી. મૃત

વ્યક્તિની પત્ની એનું નેતૃત્વ લેતી. હાલ સ્ત્રીઓ સ્મશાનમાં જ જતી નથી, પણ વિધવા સ્ત્રી પોતાના કંકણાદિ સૌભાગ્ય ચિહ્ન ભાંગી નાંખી તેનો હંમેશાંને માટે ત્યાગ કરે છે.

અંતિમયાત્રા ઘરથી સ્મશાન ભૂમિ સુધી ત્રણ જગ્યાએ વિરામ માટે રોકાય છે, જ્યાં વિશેષ વિધિવિધાન કરવામાં આવે છે. માર્ગમાં યમસૂક્તનો પાઠ કરવામાં આવે છે. આરંભિક ક્રિયાઓ સમાપ્ત થયા પછી દાહ આરંભાય છે. સ્મશાનમાં શબને બાળ્યા પછી લાડવાવાળો ઘડો ભાંગી નાંખવામાં આવે છે, જેને ‘ઘડો લાડવો’ કહે છે. શબદહન પછી પુરુષો આસપાસ કંઈ જોયા વિના સ્મશાન ભૂમિમાંથી પાછા ફરે છે. ત્યારબાદ ઉદક-કર્મ વિધિ કરવામાં આવે છે, જેમાં મૃત વ્યક્તિને જળ અર્પણ કરવામાં આવે છે. મૃત વ્યક્તિની સાતમી કે દસમી પેઢી સુધીના બધા જ સંબંધીઓ નજીકના જળાશયમાં સ્નાન કરી પ્રજાપતિની સ્તુતિ કરે છે, પોતાનું મુખ દક્ષિણ તરફ રાખી પાણીમાં ડૂબકી મારે છે અને મૃત વ્યક્તિનું નામ લેતા એને જળની અંજલિ આપે છે. આ પછી રાંધેલો ભાત કાગડાઓ માટે જમીન પર નાંખવામાં આવે છે. બધા એક પવિત્ર સ્થળે બેસે છે. સૂર્યાસ્ત પછી ઘેર પાછા ફરે છે. દાહક્રિયા પછી અસ્થિ સંચયની વિધિ આવે છે. અગ્નિદાહના બીજા કે ત્રીજા દિવસે ભેગા કરેલા અસ્થિને એક પાત્રમાં ભરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ અનુકૂળતાએ એ અસ્થિને ગંગા, નર્મદા જેવી પવિત્ર નદીઓ અથવા પવિત્ર સરોવરમાં પધરાવવામાં આવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં મુખ્યત્વે અગ્નિ સંસ્કારનું મહત્ત્વ વધારે છે, પરંતુ કોઈ મહાપુરુષો, સિદ્ધ મહાત્માઓ તથા રાજપરિવારના વ્યક્તિ દેહત્યાગ કરે ત્યારે એમના પંચભૌતિક દેહને જમીનમાં દાટી દેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ, યહૂદી વગેરે ધર્મમાં પણ શબને જમીનમાં દાટવાની પ્રથા જોવા મળે છે.

હિન્દુઓની અન્યેષ્ટિ ક્રિયાની છેલ્લી વિધિ પિંડાદાનની છે. શાસ્ત્રો અનુસાર મૃત્યુ પછીના પ્રથમ દિવસથી માંડી બારમા દિવસ સુધી ચોખાના લોટનો ગોળો બનાવી પિંડાદાન કરાય છે. મૃત વ્યક્તિનો આત્મા સીધો પિતૃલોકમાં પહોંચતો નથી. કેટલોક સમય એ પ્રેતના રૂપમાં રહે છે. શબદહન પછીના બારમા દિવસે સપિંડીકરણની ક્રિયા દ્વારા એ પિતૃલોકમાં પહોંચે છે. આ વિધિમાં ધોડશ શ્રાદ્ધ કરાય છે. શ્રાદ્ધ કરાવનાર મસ્તક ઉપર મુંડન કરાવે છે. સરાવવાની વિધિ દસમાંથી બારમા દિવસ સુધી ચાલે છે. કોઈ વખત દસમા અને અગિયારમા દિવસની વિધિ નદી કિનારે કરાય છે. તેરમાની વિધિ ઘરે થાય છે. બારમાના દિવસે સગાસંબંધી પિંડદર્શન કરે છે અને વિદેહ વ્યક્તિના પિંડના ત્રણ ટુકડા કરી અગાઉના પૂર્વજોના પિંડ સાથે ભેળવી દેવામાં આવે છે. તેરમાના દિવસે મૃતવ્યક્તિને શય્યાદાન અપાય છે.

પિતૃઓની તૃપ્તિ માટે શ્રદ્ધાથી કરાતી વિધિને ‘શ્રાદ્ધ’ કહે છે. દર મહિને માસિક શ્રાદ્ધ અને પહેલા વર્ષે ‘સંવત્સરી’ કરાય છે.



ભાદરવા મહિનાના કૃષ્ણપક્ષને ‘શ્રાદ્ધપક્ષ’ કહેવાય છે. વ્યક્તિ જે તિથિએ મૃત્યુ પામી હોય એ તિથિએ તેમનું શ્રાદ્ધ ઉજવાય છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનું નવમીના દિવસે, બાળકોનું ચોથના દિવસે અને પિતૃઓનું અમાવાસ્યાએ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અત્યેષ્ટિ ક્રિયા હિન્દુ ધર્મમાં અત્યંત સાધારણ છે. એમાં પારલૌકિક પરમાર્થનું તત્ત્વ રહેલું છે. વ્યક્તિગત, કુટુંબગત અને સામાજિક સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્ય માટેનું એમાં વિધાન કરેલું છે. વિયોગથી ઉત્પન્ન શોકને દૂર કરવા માટે એમાં જુદા જુદા ઉપાય દર્શાવ્યા છે. પ્રેતાત્માના ઊર્ધ્વગમન અને આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટેનો પણ આ સંસ્કારમાં સંકેત છે.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ મહાન છે. આ સંસ્કૃતિએ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી જેવા ઈશ્વરી અવતારનું પૂજન કર્યું છે તો રાવણના ઋષિપણાના ગુણોને પણ દર્શાવ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીના ગુણગાન ગાયા છે, તો મનુષ્યના મૃત્યુનો પણ મહિમા ગાયો છે અને તેનાથી દુઃખી ન થવા જણાવ્યું છે.

સ્મશાનમાં પ્રતિકરૂપે લઈ જવાતી દોણીનો નિર્દેશ કરી બોધ આપ્યો છે કે, માટીના રમકડાં રૂપી દેહ અંતે માટીમાં જ વિલીન થઈ જવાનો છે. માણસ જન્મથી મૃત્યુ સુધી અનેક સુખ-દુઃખમાંથી, કપરા સંજોગોમાંથી પસાર થાય છે; પરંતુ એ એટલો દુઃખી નથી થતો, જેટલો તેનું કોઈ સ્વજન માતા-પિતા-પુત્ર-પુત્રી-ભાઈ-પતિ કે પત્ની મૃત્યુ પામે ત્યારે દુઃખી થાય છે. સ્મશાનયાત્રા તથા સ્મશાનમાં નશ્વરદેહને અગ્નિદાહ અપાતો હોય એ સમયનું વાતાવરણ કોઈપણ કઠોર દિલની વ્યક્તિને હચમચાવી મૂકે છે. પરંતુ આપણા શાસ્ત્રો કહે છે કે તું દુઃખી ન થા, આ તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનું મિલન છે. સ્મશાને અગ્નિ સાથે લઈ જવાતી દોણી મનુષ્ય દેહની નિરર્થકતાનું પ્રતિક છે. મૃત્યુને સામાન્ય મનુષ્ય મહાદુઃખદ ગણે છે, પરંતુ મહાપુરુષો તેને મૃત્યુ તરીકે સ્વીકારતા જ નથી. મૃત્યુને તેઓ જડનું રૂપાંતરણ અને ચેતનનું વેષાંતરણ ગણે છે. માણસે અણુબોમ્બ-હાઈડ્રોજન બોમ્બ બનાવ્યા, તે બીજા ગ્રહોમાં ગયો, મહાશક્તિશાળી બન્યો, પરંતુ તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. તે ગમે તેટલો ઊંડે છતાં મૃત્યુ તેને વાસ્તવિકતાની ધરતી પર લાવી દે છે.

આ નાનકડી દોણી આપણને બોધ આપે છે કે હું જે માટીમાંથી બનેલી છું, તે જ માટીમાં રાવણ, કુંભકર્ણ, કંસ જેવા ધુરંધરો પણ મૃત્યુને શરણે થઈને ભળી ગયા. જગતના બે પ્રવાહો છે. એક લૌકિક માર્ગ છે, બીજો ભગવદ્ માર્ગ છે. લૌકિક માર્ગે ચાલનારાઓ માટે મૃત્યુ ભયાવહ હોય છે. જ્યારે ભગવાનના ભક્ત માટે મૃત્યુ મંગલ હોય છે. ભક્ત મૃત્યુથી

ડરતો નથી, તેનો સામનો કરે છે. અને મૃત્યુનો ભય એમને જ લાગે છે, જેમણે આ સંસારમાં આવીને જે કરવાનું હતું તે ન કર્યું હોય અને બીજું જ થયું હોય. માટે નિશ્ચિત મૃત્યુના ડરને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે છે ભગવદ્ ભક્તિનો, પરમાર્થનો. જ્યારથી સમજીએ ત્યારથી જો સંસ્કારોની સાથે સદ્વર્તન, સેવા અને ભગવાન શ્રીહરિની ઉપાસના-ભક્તિમાં જીવનને જોડી દઈએ, તો અંતસમય ખરેખર ભયરહિત અને સુખમય વીતે છે.

## ■ ઉપસંહાર :

સંસ્કારોની સંખ્યા બાબતે સ્મૃતિકારોમાં મતભેદ જણાય છે. ગૌતમે ૪૦ સંસ્કારો કહ્યા છે. વૈષ્ણવો ૧૮ સંસ્કારો ગણાવ્યા છે. અને બાવીસ યજ્ઞોનું વર્ણન કર્યું છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસે **સોળ સંસ્કારો\*** કહ્યા છે. અને મનુ, યાજ્ઞવલ્કય તથા વિષ્ણુધર્મસૂત્રએ થોડા સંસ્કારો ગણાવી ‘આદિ...’ કહી કોઈ નિશ્ચિત સંખ્યા જણાવી નથી. પરંતુ મોટે ભાગે લોકપરંપરામાં અને સ્મૃતિચંદ્રિકામાં સ્વીકારેલા ઉપરોક્ત **સોળ સંસ્કારો** સાથે વિદ્વાન પંડિતો સંમત છે. પરમાત્મા તરફથી કોઈપણ પ્રકારનું મૂલ્ય ચૂકવ્યા વિના મળેલું અમૂલ્ય આ માનવ શરીર માત્ર ભોગ પ્રાપ્તિ માટે જ નથી. લુહારની ધમણની જેમ શ્વાસો-શ્વાસની ક્રિયા કરતું માનવશરીર પંચભૂતનું યંત્ર જ નથી, પરંતુ આ સર્વોત્તમ સાધન દ્વારા મોક્ષરૂપી **અણમોલ ખજાનો** પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ ખજાનો મેળવવાના માર્ગે ગતિ કરવા કેટલીક **પ્રારંભિક તૈયારીઓ** કરવાની હોય છે. એ માર્ગે ચાલનારનું તન-મન અને આત્મા **સુસંસ્કૃત** રહે. એવા ઉમદા **આશય** સાથે આપણા ઋષિમુનિઓએ સોળ સંસ્કારોની વિધિને **માનવજીવન** સાથે વણી લીધી છે. ગર્ભાધાન સંસ્કારથી આરંભીને અત્યેષ્ટિ સુધીના સંસ્કારો તન-મન અને આત્માને લાગેલા દોષો દૂર કરવા માટેના અને શણગાર સજવાના સંસ્કારો છે. વર્તમાન સમયમાં માનવતાનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે અને નૈતિકતાનું પતન થઈ રહ્યું છે ત્યારે આ સોળ સંસ્કારની વિધિ જો દરેક ઘરે અપનાવવામાં આવે તો સમાજમાં દ્રાસ થયેલા મૂલ્યોને પાછા લાવવા સરળ બનશે. આજે જ્યારે સંસ્કાર શું છે? એ જ કોઈને ખબર નથી ત્યારે આ ‘ચિંતન’ અંકના માધ્યમથી થયેલો અલ્પ પ્રયાસ જરૂર **ઉપયોગી** થશે એવો **વિશ્વાસ** છે. વર્તમાન સમયમાં સમાજમાં આ બધા સંસ્કારોમાં **કુળપરંપરા** અને પ્રદેશ-જાતિના **ભેદભાવ** સાથે ફેરફાર શક્ય છે.

★ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે પણ ‘શ્રી સત્સંગિજીવન’ ગ્રંથના પ્રકરણ-૫, અધ્યાય-૨માં આ વેદવ્યાસ મતથી જ સોળ સંસ્કારોનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે. જેમાં વિવાહ સંસ્કાર પછી અંતિમ બે સંસ્કારોને વિવાહાગ્નિ પરિગ્રહ અને ત્રેતાગ્નિ સંગ્રહ નામથી કહ્યા છે. જેથી અત્યેષ્ટિ સંસ્કારનું તેમાં નામ નથી આવ્યું છતાં પણ આ બંને - અંતિમ સંસ્કારોનું ચરમ લક્ષ્ય તો જીવનપર્યંત વેદોક્ત રીતે અગ્નિસેવનથી હોમ-હવનાદિ દ્વારા ઈષ્ટ ઉપાસના સુદૃઢ કરીને એ જ અગ્નિ દ્વારા અંતિમ સંસ્કાર થાય; માટે વ્યાસજીએ વર્ણવેલા અને ભગવાન શ્રીહરિ સંમત એ ષોડશ સંસ્કાર વિધાનમાં પણ અત્યેષ્ટિ સંસ્કારને જ સ્વયં આખી જિંદગી પર્યંત જતન કરીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે અંતર્ગત રીતે કહેવાયેલું છે. અસ્તુ.



# ધર્મગ્રંથોના અર્થજ્ઞાનની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા

સાધુ યોગેશ્વરદાસ

ગુરુ : પૂ. સ. ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી

જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે ધર્મગ્રંથનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. માનવજાતે મેળવેલું બધું જ જ્ઞાન પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયેલું છે તે માટે દરેકના કુટુંબમાં પ્રત્યેક સભ્યે ઉત્તમ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત જરૂરી છે. એટલા માટે મિલ્ટને કહ્યું છે કે, “સારા પુસ્તક એક મહાન આત્માનું જીવન રક્ત છે. કારણ કે એમાં એના જીવનનો તથા વિચારનો સાર રહેલો છે.” યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પણ કહે છે કે, “ધર્મગ્રંથ વગરનો ઓરડો આત્મા વગરના દેહ સમાન છે.” આનું તાત્પર્ય એ જ છે કે ઉત્તમ પુસ્તક ન હોય તો મનુષ્ય જ્ઞાનથી વંચિત રહી જાય છે. કોઈ મહાપુરુષે કહ્યું છે : ‘મને નરકમાં મોકલી દો. પરંતુ જો મારી પાસે સારા પુસ્તકો હોય તો હું નર્કને પણ સ્વર્ગ બનાવી દઈશ.’ ગીતા પ્રવચનોના પ્રાસ્તાવિકમાં વિનોબાજી લખે છે : “મારું શરીર માના દૂધથી પોષાયું છે પણ તેથીય પણ વધુ મારા હૃદય અને બુદ્ધિનું પોષણ ગીતાના દૂધથી થયું છે.” રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી પણ કહેતા : “મારી બે માતાઓ છે. એક માતા પુતળીબાઈ તો સ્વર્ગ સિધાવી છે પણ બીજી ગીતારૂપી માતા હયાત છે. મૂંઝવણના સમયમાં એની પાસે જાઉં છું ત્યારે મને એ કદીય નિરાશ કરતી નથી. અપેક્ષિત માર્ગદર્શન કરાવે છે, હતાશા હૈયામાં હામ ભરે છે.” ધર્મગ્રંથો હજારો વર્ષથી જીવન પ્રત્યેનો માનવનો અભિગમ બદલતા આવ્યા છે, એ વાંચ્યા પછી ભાવક એવો ને એવો કોરોધાકોડ રહી શકતો નથી, એ વાંચ્યા પછી અંદરને અંદર કંઈક બદલાય છે કે કંઈક ઉમેરાય છે અને કંઈક પૂર્વગ્રહો કે વિચારોની ગંદકી ધોવાય છે.

આથી જ ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિંતક અને લેખક શ્રી ગુણવંતભાઈ શાહ લખે છે : “મેં એકપણ મુસલમાનનું ઘર એવું નથી જોયું, એ રેંકડીવાળો કેમ ન હોય ? જેના ઘરમાં આદરણીય સ્થાને કુરાન ન ગોઠવાયું હોય, એકપણ ખ્રિસ્તીભાઈનું ઘર એવું નથી જોયું, એ પછી ગરીબમાં ગરીબ પણ કેમ ન હોય ? પણ એના ઘરમાં યોગ્ય સ્થાને બાઈબલ ન ગોઠવાયું હોય અને કેટલાય હિન્દુઓનાં ઘરમાં રામાયણ તો છોડો, ઉપનિષદ તો છોડો પણ ‘સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’ની આઠ આનાની ગીતાય નથી. અને તેવા હિન્દુઓ કહે છે કે ‘હિન્દુ હોને કા હમે ગર્વ હે,’ ખાક ગર્વ ? તમને નથી રામાયણ સાથે સંબંધ, નથી મહાભારત સાથે સંબંધ, નથી ગીતા સાથે કે નથી કોઈ ધર્મગ્રંથ સાથે અને હિન્દુ હોને કા ગર્વ હે !!” એટલે જ વિવેકાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, ગરીબ હોવાથી ક્યારેય કોઈ દેશ કે પરિવાર ખતમ નથી થઈ જતો પણ જો તે દેશ કે પરિવારના લોકો વચ્ચેથી તેમનો ઇતિહાસ કે ધર્મગ્રંથનું ગૌરવ ખેંચી લેવામાં આવશે તો એ લોકો જરૂર ગરીબ બની જશે. આપણા ભવ્ય વારસાનું ગૌરવ આપણી છાતીમાં ભરી શકે તેવું માધ્યમ માત્ર ને માત્ર ગ્રંથો જ છે.

હરિદ્વારમાં ઘણા વર્ષો સુધી રહી ચૂકેલા અંગ્રેજ લેખક



એલન ‘ધ બુક’માં લખે છે કે, “મુસ્લિમ બાળકોને કુરાન પઢાવવાનો આગ્રહ જેટલો મુસ્લિમ મા-બાપ રાખે છે તેટલો આગ્રહ હિન્દુ માતા-પિતા તેમના બાળકોને ગીતા, ભાગવત કે ઉપનિષદ વાંચવા માટે કેમ નથી રાખતા તેનું મને હંમેશાં દુઃખદ આશ્ચર્ય રહ્યું છે.” એલન આગળ લખે છે કે, “અમેરિકાની હોટલોની દરેક રૂમોમાં બાઈબલો રખાય છે. હિન્દુસ્તાનની હોટેલોમાં ગીતા માંગી તો જોજો.”

કોઈ મુસલમાન એવું જાહેર કરે કે પોતે કુરાનમાં કે એકજ અલ્લાહમાં માનતો નથી, તો એ મુસલમાન મટી જાય છે એ જ પ્રમાણે ઈસુ અને બાઈબલમાં અશ્રદ્ધા હોય તો એવો માણસ ખ્રિસ્તી હોવાનો દાવો નહિ કરી શકે. શ્રી રામચંદ્ર ભગવાનને માનતો હોય પણ તેના ઘરમાં રામાયણ ન હોય તો તે રામાનંદી હોવાનો દાવો ન કરી શકે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ભગવાન તરીકે પૂજતો હોય પણ તેને ક્યારેય તેણે શ્રીમદ્ ભાગવત વાંચ્યું ન હોય તો તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ભક્ત કહેવાનું ફરજિયાત નથી. તે જ પ્રમાણે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણને સર્વોપરી, સર્વકારણના કારણ, અક્ષરાતીત, સર્વ અવતારના અવતારી માનતા ભક્તે જો શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન ગ્રંથ વાંચ્યો નથી અને તેના ઉપર શ્રદ્ધા નથી તો તે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનો ભક્ત હોવાનો દાવો કદાપિ કરી શકે નહીં. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના આશ્રિત તથા ભક્ત હોવા છતાં, જેઓએ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સર્વમાન્ય કરેલો શ્રી સત્સંગિજીવન ધર્મગ્રંથને ક્યારેય સંપૂર્ણ વાંચ્યો કે વિચાર્યો નથી તેઓને ધર્મઝનૂની બનવાની સારી ફાવટ મળી રહેતી હોય છે. જેને પોતાના ધર્મગ્રંથને બરાબર સમજ્યો છે તે બીજાઓના ધર્મને પણ જલદી સમજે એવી સો એ સો ટકા શક્યતા રહે છે. પરંતુ જે ધર્મગ્રંથને સમજ્યો નથી તેને તો ઝનૂનને શરણે જ જવું પડે. અથવા ધર્મની વાતો ઓછી કરી નિંદાની વાતો વધુ કરવી પડતી હોય છે. અને તેઓ ધર્મગ્રંથના પુરાવા અને પ્રમાણ કરતા ગુરુઓના ઈતિહાસને વધુ પ્રમાણ માનતા હોય છે.

આપણો ઈતિહાસ તપાસીશું તો જણાશે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મગ્રંથો પરની શ્રદ્ધા ઘટી છે ત્યારે ત્યારે તે સંપ્રદાયનું અધઃપતન થયું છે. ધર્મગ્રંથોની શક્તિ કોઈ સામાન્ય નથી. બે પૂંઠા વચ્ચે પડેલા વિચારોએ આખી દુનિયાના ઇતિહાસ પલટી નાખ્યા છે, જગતના નકશા ફેરવી નાખ્યા છે અને માનવ ઈતિહાસને એક અલગ વળાંકે લાવી મૂક્યો છે. Mine Kamf (માઈન કામ્ફ - મારો સંઘર્ષ) નામનું પુસ્તક જેના લેખક હતા બીજા વિશ્વયુદ્ધના સૂત્રધાર હિટલર. આ પુસ્તકની સમગ્ર જર્મની ઉપર એટલી ઘેરી અસર હતી કે ૬૦ લાખ યહૂદીઓની કતલ કર્યા પછી પણ તેમને તેનો લેશ પણ પસ્તાવો નહોતો. જર્મનીમાં નવદંપતીને આ પુસ્તક ભેટરૂપે અપાતું. આ

પુસ્તક ૨૦મી સદીનું સૌથી અસરકારક પુસ્તક હતું. આ પુસ્તકની અસર વિશે લખાણું છે કે, એના પ્રત્યેક અક્ષરોએ ૧૨૫ માણસોએ જાન ખોયા છે, પ્રત્યેક પાને ૪૭૦ માણસોએ અને પ્રત્યેક પ્રકરણે ૧,૨૦,૦૦૦ માણસો મોતની મંજિલે પહોંચ્યા છે. જો દુન્યવી વિચારધારાનો એટલો પ્રભાવ હોય કે જે ભૌતિક દુનિયાની કરવટ બદલી શકે તો જે દિવ્ય છે - અંતર્યામી છે - જેથી વધુ કોઈ સમર્થ નથી કે જેને પામીને કશું પામવાનું રહેતું નથી એવા પરમાત્મા ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના આચાર-વિચાર અને એમના સિદ્ધાંતોથી સભર ગ્રંથ આપણી આંતરમનની દિશાને કેમ ન બદલી શકે ? એ પ્રશ્ન છે. આત્મનિષ્ઠ શુકદેવજી એટલે જ તો ભાગવત ભણ્યા હતા. ‘આખ્યાનં યદધીતવાન્’ ફ્રેનલેન નામે ચિંતકે કહ્યું હતું કે, “જો મારા પુસ્તકો અને મારા વાંચનપ્રેમના બદલામાં સમસ્ત મહારાજ્યોના મુગટોને મારા પગમાં મૂકી દેવામાં આવે તો હું એ બધાય મુગટોને લાત મારીશ.” Books are the medicine for the soul. - પુસ્તકો આત્માના ઓસડ સમાન છે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાને કહ્યું છે, “રાજ્ય અને શેક્સપિઅરના નાટકો એ બેમાંથી પસંદ કરવાનું હોય તો નાટકો રાખી રાજ્ય જતું કરું.” રશિયન લેખક રશ્કિનનું મહાન પુસ્તક ‘અન ટુ ધ લાસ્ટ’ ગાંધીજીના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. પુસ્તકો ચમત્કારો સર્જે છે. તમે ‘અન ટુ ધ લાસ્ટ’ પુસ્તક વિષે સાંભળ્યું નહિ હોય. એ એક નાની પુસ્તિકા છે અને ગાંધીજી જ્યારે મુસાફરી કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના એક મિત્રે તેમને પાછા વળતી વખતે વાંચવા માટે આપેલું. ગાંધીજીએ સાચવી રાખ્યું હતું. તેને વાંચવાનો ખરેખર વિચાર પણ કર્યો નહોતો, પરંતુ જ્યારે પૂરતો સમય હતો ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે શા માટે પુસ્તકમાં એક નજર ના ફેરવી લેવી ? અને આ પુસ્તકે તેમને જીવન દર્શન આપ્યું. વિનોબા ઉપર ગીતાની બહુજ ઊંડી અસર હતી. સ્વામી વિવેકાનંદનું તેજ ઉપનિષદોના અભ્યાસથી પ્રગટ્યું. શિવાજીના માનસ પર રામાયણ-મહાભારતના સંસ્કારો હતા.

શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્ર વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો તે પહેલા શરત એવી કે જે શાસ્ત્રાર્થમાં હારી જાય તે બીજાનો શિષ્ય બને. આ માટે નિર્ણાયક કોણ ? મંડનમિશ્રની પત્ની ભારતી નિર્ણાયક બની. એણે પોતાનો ચુકાદો શંકરાચાર્યની તરફેણમાં આપ્યો અને બંને જણે શંકરાચાર્યનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. પતિની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપતી વખતે તર્કબુદ્ધિ જો ઓછી પડે તો ?

આ સૃષ્ટિનું કશુંક ઊંડું રહસ્ય એને જડી રહ્યું છે એવી ઊંડી શ્રદ્ધાને અણસારે એ આગળ વધી રહ્યા હતા. પરમ જ્ઞાની એવા ઋષિ ગ્રંથ લખી રહ્યા હતા. વર્ષો સુધી એ લખતા રહ્યા. એક દિવસ એમણે પોતાની પત્ની ભામતીને સળગતા કોડીયામાં તેલ



પૂરતી જોઈ. વર્ષો સુધી એ રોજ કોડીયું સળગાવી એમાં તેલ પૂરતી રહી, પરંતુ પતિને ગ્રંથ લખવામાં એનો ખ્યાલ જ ન હતો ! જ્ઞાન રસ્તામાં રેઢું નથી પડ્યું એને શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવવું પડે છે.

અવકાશવિજ્ઞાની પોતાની આત્મશ્રદ્ધા વિના જ્ઞાનસાધના કરી શકે ખરો ? એ રાત્રે મોડે સુધી નાસાની કોઈ પ્રયોગશાળામાં ક્યારેક ખાધાપીધા વગર મંડી રહે. તેની પાછળ કશુંક અલૌકિક, કશુંક અનોખું રહસ્ય પામવાની અને દુનિયાને ચરણે ધરાવાની શ્રદ્ધા હોય છે. અવકાશયાનમાં બેસીને ઉપર જનારો અવકાશયાત્રી અવકાશયાન રચનારા અને એને અવકાશમાંથી પાછું ધરતી પર આવવા માટેનું ગણિત માંડનારા વિજ્ઞાની પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવ્યા વગર પોતાના જીવનને જોખમમાં મૂકી શકે ખરો ?

સર્વાવતારી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણને ધર્મગ્રંથોમાં આકંઠ શ્રદ્ધા હતી. તેઓએ વચનામૃતમાં જે કંઈ વાત કરી છે તે શાસ્ત્રોના સારરૂપે સિદ્ધાંત વાત તારવીને કહી છે. તે શ્રીજીમહારાજના પ્રસાદિનાં જ શબ્દોમાં જોઈએ :-

⇒ એક વેદાંતીને પ્રશ્ન પૂછતાં ભગવાન શ્રીહરિ કહે છે : “તમે એક બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરો છો ને તે વિના જે જીવ, ઈશ્વર, માયા અને જગત તથા વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ તે સર્વેને મિથ્યા કહો છો, એ વાત અમને સમજાતી નથી તથા માન્યામાં આવતી નથી. માટે તમને પૂછીએ છીએ તેનો ઉત્તર કરો, તે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સ્મૃતિ અને ઈતિહાસ તેની સાખ્યે કરીને કરો, પણ કોઈક કલ્પિત ગ્રંથને વચને કરીને કરશો તો અમે તેને નહિ માનીએ અને જો વ્યાસજીને વચને કરીને કરશો તો અમારા માન્યામાં આવશે, કેમ જે અમારે વ્યાસજીના વચનમાં દૃઢ પ્રતીતિ છે.” (વચ.ગ.પ્ર.પ્ર. - ૩૯)

⇒ જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થાય છે તેને શાસ્ત્રે કરીને જ થાય છે. જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થઈને ટળી જાય છે તેને તો શાસ્ત્રના વચનની પ્રતીતિ જ નથી, એ તો કેવળ મનમુખી છે ને નાસ્તિક છે અને જો શાસ્ત્રની પ્રતીતિ હોય તો કોઈ કાળે પરમેશ્વરથી વિમુખ થાય જ નહિ. (વચ. સારંગ. પ્ર. - ૧૩)

⇒ વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઈતિહાસ એ સર્વે ગ્રંથોનો એ જ ગલિતાર્થ છે, આ જે અમે વાત કરી છે તે સર્વે શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૧)

⇒ ચાર વેદ, સાંખ્ય શાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અઢાર પુરાણ, ભારત, રામાયણ અને નારદપંચરાત્ર એ આદિક સર્વશાસ્ત્રનું એ જ સિદ્ધાંત છે. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૮)

⇒ અમે તમને વાત કહી તે સર્વે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૧૩)

⇒ જેટલા કલ્યાણને અર્થે વ્યાસજીએ ગ્રંથ કર્યા છે તે સર્વે સુરત રાખીને અમે સાંભળ્યા, તે સર્વે શાસ્ત્રમાં એ જ સિદ્ધાંત છે...’ (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૨૧)

⇒ મોટાનાં કરેલાં શાસ્ત્ર તો ખોટાં થાય જ નહી.

(વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૨૭)

⇒ આ વાર્તા જે અમે કરી છે તે કેવી છે તો વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ આદિક જે જે કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિષે શબ્દમાત્ર છે, તે સર્વેનું અમે શ્રવણ કરીને તેનું સાર કાઢીને આ વાર્તા કરી છે, તે પરમ રહસ્ય છે ને સારનું પણ સાર છે. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૨૮)

⇒ શ્રીમદ્ ભાગવતાદિક જે સત્શાસ્ત્ર તે સત્ય છે અને એ શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું હોય તે તેવી જ રીતે થાય છે. પણ બીજી રીતે થતું નથી. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૩૦)

⇒ ચાર વેદ, પુરાણ, ઈતિહાસ એ સર્વેમાં એ જ વાર્તા છે. (વચ.ગ.મ.પ્ર. - ૫૯)

⇒ વેદ, પુરાણ, ઈતિહાસ ને સ્મૃતિઓ એ સર્વે શાસ્ત્રમાંથી અમે એ સિદ્ધાંત કર્યો છે. (વચ.ગ.અં.પ્ર. - ૧૦)

⇒ અમે સર્વે શાસ્ત્ર સાંભળીને એ સિદ્ધાંત કર્યો છે. (વચ.ગ.અં.પ્ર. - ૩૬)

⇒ અમે સાંખ્યાદિક શાસ્ત્રનાં વિચારે કરીને એમ નિશ્ચય કર્યો છે. (વચ.ગ.અં.પ્ર. - ૩૮)

⇒ એ માયા ટાળીને ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવી એટલો સર્વ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. (વચ.ગ.અં.પ્ર. - ૩૯)

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણને ધર્મગ્રંથોમાં દૃઢ પ્રતીતિ અને શ્રદ્ધા છે તેથી તો તેઓ જે કાંઈ વાત કરે છે તે સર્વે શાસ્ત્રનાં આધારે, તેમના સારરૂપે જ કરે છે. પણ કેવળ બુદ્ધિની કલ્પનાથી વાત કરતા નથી.

ધર્મગ્રંથ ઉપર શ્રદ્ધા જોઈએ અને ધર્મગ્રંથને સમજવાની આવડત જોઈએ, તો જ ધર્મગ્રંથના રહસ્યોને પામી શકાય. ધર્મગ્રંથમાં તત્કાલીનકાળ પાસે જે કાંઈ જાણકારી કે માહિતી હોય એના પાયા ઉપર ઊભા રહીને જ પ્રત્યેક મહાપુરુષે તત્પૂરતી વાત કરી હોય છે. એમની વાતમાં જે કાંઈ અધ્યાત્મચિંતન હોય છે એ જ સત્ય અને શાશ્વત હોય છે, પરંતુ જે કાંઈ ભૌતિક કથનો હોય છે એ તો એની પાસે જે તત્પૂરતી જાણકારી હોય એનાથી જ દોરવાયેલા હોય છે. ઋષિઓ, ઈસુ કે મહમદ વગેરેએ જે કાંઈ ચિંતન કર્યું એ અધ્યાત્મદર્શન બને પણ જે કાંઈ તત્કાલીન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં કહ્યું હોય એને અધ્યાત્મદર્શન ન માની લેવાય. શંકરાચાર્યજી કહે છે કે, “એને તો બુદ્ધિની તરાજુએ તોળવું જોઈએ.” વેદમાં જે કહેવાયું હોય એ સત્યનો સ્વીકાર પણ એ સાથે જ જો વેદમાં ‘અગ્નિ ગરમ નથી’ એવું કહેવાયું હોત તો એનો શી રીતે સ્વીકાર થાય ? વેદ ચાર જ છે, પરંતુ જો સો વેદો સાથે મળીને પણ અગ્નિ ગરમ નથી એમ કહે તોય એનો સ્વીકાર કરી શકાય નહિ. અહીં ભગવદ્ ગીતામાં આખરી શ્લોકમાં અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહેલી વાત યાદ આવે છે. ગીતાજ્ઞાનના અંતિમ ચરણમાં અર્જુન કહે છે : ‘करिष्ये वचनं तव ।’ - હે કૃષ્ણ ! તમે જે કહ્યું એનો હું સ્વીકાર કરું છું. તમે જે કહેશો તેમ કરીશ પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ નથી ઈચ્છતા



કે અર્જુન આ વાતનો માત્ર પોતે કહ્યું છે માટે સ્વીકાર કરે. તરત જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ ।’ - હે અર્જુન ! મેં કહ્યું છે માટે નહિ તારા મનમાં બેસે તો જ આમ કરજે. આમ, અહીં પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ કોઈ વાતનો સ્વીકાર આંખ મીચીને નહિ પણ બુદ્ધિમાં સહજ સમજમાં ઉતરે એ રીતે જ કરવાનું કહ્યું છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના મિત્ર છે એટલા માટે સમજાવે છે. એના તરફથી મિત્રતાની જ વાત છે. એટલા માટે આટલું બધું સમજાવી શક્યા. જો ગુરુ હોત તો બહુ જલદી નારાજ થઈ ગયા હોત. કહેત કે બસ હવે ઘણું થયું. જે કહ્યું છું તે માની લે ! શંકા કરવી યોગ્ય નથી, શક કરવો ઉચિત નથી, ગુરુ પર શ્રદ્ધા રાખ. જ્યારે હું કહ્યું છું લડ તો લડ ! સમજાવવાની શું જરૂર છે ! ના, આટલી લાંબી ગીતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તરફથી એ વાત સૂચના છે કે સમજાવવાને માટે એ નિરંતર તૈયાર છે. એમાં ક્યાંય પણ તેઓ ઉતાવળમાં નથી. અર્જુન વારેવારે એ જ સવાલ ઉઠાવે છે. સવાલ નવા નથી. ગીતામાં બધા સવાલ ફેરવી ફેરવીને પાછા એના એ જ છે, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એને એકવાર પણ નથી કહેતા કે તું વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે. તું વળી પાછો એનો એ જ પ્રશ્ન પૂછી લે છે. સાચો જવાબ આપ્યા પછી પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :- ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ ।’ - હે અર્જુન ! મેં કહ્યું છે માટે નહિ તારા મનમાં બેસે તો જ આમ કરજે.

ગાંધીજીને કોઈએ કહ્યું :- “આપ મહાત્મા છો, આપની વાણી પરમ સત્યની વાણી છે. અમે તો એ વાણી પર ઊંડો વિશ્વાસ ધરાવીએ છીએ. આપ સતત માર્ગદર્શન આપતા રહેશો તો અમારું કલ્યાણ થઈ જશે.” આવું સાંભળી ગાંધીજીએ કહ્યું : “ભાઈ ! હું મહાત્મા ગણાઉં તેથી મારું વચન સાચું જ એમ માની કોઈ ના વર્તે.” મહાત્મા કોણ તે આપણે જાણતા નથી. સારો માર્ગ એ છે કે મહાત્માના વચનને પણ બુદ્ધિની અને અનુભવની કસોટીએ ચડાવવું ને તેમાં કસ ન ઉતરે તો તે વચનનો ત્યાગ કરવો એ કલ્યાણનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

ગેલેલિયોના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે, “પૃથ્વી આવી ચપટી છે કે ગોળ ?” એ બાઈબલમાં તપાસ કરી શકત. એમાં લખ્યું છે કે પૃથ્વી આવી ચપટી છે, બસ તો પછી આગળ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. ઉકેલ મળી ગયો. વાત પૂરી થઈ ગઈ. એણે વિચાર્યું કે બાઈબલ પર આધાર નથી રાખવો. હું જાતે તપાસ કરીશ. જ્યારે શોધ પૂરી થઈ ત્યારે માલુમ પડ્યું કે બાઈબલનું કથન ખોટું છે.

ઈસુ સમક્ષ તત્કાલીન સમયે જે કાંઈ જાણકારી ઉપલબ્ધ હતી એમાં પૃથ્વી ગોળ નહોતી પણ સમથળ જમીનનો ટુકડો હતી. ઈસુએ આ સમજ સાથે જ પૃથ્વી સમથળ છે એવી વાત કરી છે. (આપણા ધર્મગ્રંથોએ પણ જે પૃથ્વીની વાત કરી છે એમાં

રશિયા, અમેરિકા ઉત્તર ધ્રુવ કે દક્ષિણ ધ્રુવના સ્થળો આંગળી ચીંધીને ઓળખાવ્યા નથી એટલે એ કોઈ દિવસ હતા જ નહિ એમ ન કહી શકાય.) બાઈબલ પછી પંદરસો વરસે જાણકારીનો વિકાસ થયો ત્યારે વિજ્ઞાને કહ્યું : “પૃથ્વી સપાટ જમીનનો ટુકડો નથી એ તો એક ગોળાકાર પ્રદેશ છે.”

જ્યારે આ સત્ય શોધાયું ત્યારે બાઈબલના રખેવાળોએ એ વાત ધર્મ વિરુદ્ધ છે એમ કહીને એનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલું જ નહિ આમ કહેનારાઓ નાસ્તિક છે એવું તહોમતનામું ફરમાવીને સત્ય શોધનારનું જીવન યાતનામય બનાવી દીધું. બાઈબલના આ રખેવાળો માટે આ એટલા માટે જરૂરી હતું કે જો એકવાર બાઈબલની વિરુદ્ધ વાત સાબિત થાય તો બાઈબલની બીજી વાતોમાંય લોકો અસ્વીકાર કરવા માંડે. આ ભયથી ધ્રુજી ઊઠ્યા હતા. ઈસુએ જે કહ્યું હોય એમાંથી તત્કાલીન સ્થૂળ જાણકારીની બાદબાકી આ લોકો કરી શક્યા નહિ અને પરિણામે સત્યનો માર્ગ તત્પૂરતો અવરોધાયો. બાઈબલ પછી સાતસો વર્ષે કુરાન રચાયું. કુરાન પણ આ બે પાયા પર જ સંભવી શકે. એમાં અધ્યાત્મચિંતન શાશ્વત અને સત્ય હોય અને અન્ય વાતો માત્ર તત્કાલીન સમાજ પર અવલંબિત માર્ગદર્શન હોય. કોઈપણ ધર્મગ્રંથને જોવા સમજવા માટે આ જ ઉત્તમ અને તાર્કિક માપદંડ છે. આજેય કુરાનમાં એક અક્ષરનેય આઘો પાછો ન કરી શકાય. અરે ! એમ કહેવું એ પણ માણસની સામાન્ય સમજદારીનું અપમાન કરવા જેવી વાત છે. આપણા ધર્મગ્રંથોમાં બહુધા પુરુષને પુરુષોત્તમ કહ્યા છે એમ જે લખ્યું હોય એ જ શબ્દોનો સ્વીકાર ન થાય. કારણ કે તત્કાલીન સ્થૂળ જાણકારીને લક્ષમાં લઈને જ લખાયું હોય. એ જ રીતે કુરાનનેય કોઈ બૌદ્ધિક માપદંડથી ચકાસ્યા વિના અક્ષરશઃ સ્વીકારી શકાય નહિ. કુરાનમાં લખ્યું કે અદાલતમાં સાક્ષી તરીકે એક પુરુષની જુબાની બરાબર બે સ્ત્રીની જુબાની એવું ઈસ્લામિક દેશોનું અર્થઘટન આજે રમૂજ અને દયા પ્રેરે એવું છે.

ઋષિમુનિઓ પૌરાણિકો તથા કવિઓની વર્ણન પદ્ધતિ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. કોઈપણ વસ્તુ નૈસર્ગિક બનાવો, સુચરિત કે કુચરિત પુરુષો તેના ગુણો, એ સર્વેનું વર્ણન સાદી ભાષામાં ન કરતા, હંમેશાં તેઓ કાવ્યની ભાષામાં, ખાસ કરીને રૂપકમાં તથા અતિશયોક્તિમાં કરતાં. રાહુ નામનો રાક્ષસ સૂર્ય-ચંદ્રના ગ્રહણ વખતે ગ્રાસ કરે છે, વર્ષાનો દેવતા ઈન્દ્ર મેઘરૂપી ઊડતા પર્વતોની પાંખનું છેદન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કાલીય નાગનું દમન કરી ગોકુળના ગોપો અને ગાયોને તેના વિષના કે અપહરણના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે. આ વર્ણનો રૂપકોના દૃષ્ટાંતો છે. રાવણનું, સહસ્રાર્જુનનું બળ દર્શાવવાને દશ મસ્તક અને હજાર હાથવાળા કલ્પ્યા છે. હનુમાન આખો પર્વત ઉપાડે અને સમુદ્ર તરી જવાને બદલે કૂદકો મારી ઓળંગી જતા વર્ણવ્યા છે. આ અતિશયોક્તિના દૃષ્ટાંત છે. સામાન્યજન



કે સમાજ તે રૂપકોને સ્થૂળ રૂપમાં જેમ વર્ણવ્યા છે તેવા જ સાચા માને છે અને તે રૂપકો દ્વારા સૂચન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરી શકતા નથી. કોઈક સમયે રૂપકોના વિવરણમાં ઇતિહાસ માર્યો જાય છે તો કોઈક વખતે રૂપકોનું હાઈલાઈટ જાય છે.

ઈટાલીનો એક મુસાફર ભારતના પ્રવાસે આવ્યો. એણે ભારતના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. એવો એક પરમ તેજસ્વી બ્રાહ્મણ એને પણ મળી ગયો. ગ્રહણને દિવસે એણે બ્રાહ્મણને ગ્રહણનું મહત્ત્વ સમજાવવા વિનંતિ કરી. બ્રાહ્મણે સૂર્યની ગતિ, પૃથ્વીની ગતિ અને ચંદ્રની ગતિનો ખ્યાલ આપી ત્રણે સીધી લીટીમાં કઈ રીતે આવે તો ક્યું ગ્રહણ થાય તે સમજાવ્યું. બંને વાત કરતા હતા ત્યાં એક હરિજન રસ્તો સાફ કરવા ઝાડું લઈને આવ્યો. એણે નમસ્કાર કરી બ્રાહ્મણને પૂછ્યું : “હે મહારાજ ! તે આ ઘરણ થાય એટલે શું થાય ?” બ્રાહ્મણે ટૂંકો ને ટથ જવાબ આપ્યો : “ઘરણ થાય એટલે રાહુ સૂર્યને ગળી જાય બીજું કશુંય નહિ.” પેલા ઈટાલીયને પાછળથી બ્રાહ્મણને કહ્યું : “તમે મને વિજ્ઞાનની વિગતો સમજાવી ને પેલાને કેમ આવો જવાબ આપ્યો ?” જવાબમાં બ્રાહ્મણે કહ્યું : “જ્ઞાન બધા માટે નથી.”

પ્રાચીન કાવ્યમય ઇતિહાસ પુરાણના લેખકોને માત્ર રૂપકથી જ સંતોષ થયો નથી, પરંતુ અતિશયોક્તિનું તથા અદ્ભુતતાનું અતિ વર્ણન કરેલું છે. પુરાણોમાં સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મા પોતાની દીકરી સરસ્વતી પર મોહ પામ્યા એવું વર્ણન છે. અને શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું ઉન્મત્તપ્રેમ દર્શાવતી ગોપિકાનું વસ્ત્રહરણ, રાસલીલાઓથી ભરેલી, રૂપકવાળી કાવ્યમય ભાષામાં વર્ણન કરવાથી, ભગવદ્ ગીતાના સિદ્ધાંત પ્રસારનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર જે હિન્દુ ધર્મને પરમ સહાયકારક થવું જોઈએ તેને બદલે આંગળી બતાવવા જેવું, પરધર્મીઓના અનેક આક્ષેપને પાત્ર થઈ પડ્યું છે. જો કે વિદ્વાનો ઈશ્વરાવતારના આવા ચરિત્રવર્ણનો રૂપકથી ભરેલા છે એમ સમજે છે. પરંતુ ધર્મની ઘેલછાવાળા પરધર્માવલંબીઓને આવી વાતોથી ઘણું બળ મળે છે. માટે પુરાણોમાંના આવા વર્ણનોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવા જોઈએ.

વ્યક્તિની પાછળ મહાન વિશેષણ લાગે તે પહેલા અને પછી તેણે ગેરસમજમાં જાહેર રસ્તા પરથી પસાર થવું જ પડે છે. જેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નથી સમજ્યા તેઓ તો આજેય એમને વિષે કંઈ નહિ તો સોળ હજાર ગેરસમજોને લઈને ફરતા રહે છે. માતા સીતાજી કેટલા નિષ્કલંક હતા એની જેટલી સમજ રાવણને હતી એટલી અયોધ્યાના ધોબીને ન હતી.

દુર્યોધન સજ્જન પ્રત્યે આદર ધરાવતો ન હતો. જે પરમ આદરણીય હોય એને આદર ન આપે તેને જ દુર્યોધન કહે છે. દુર્યોધન જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આદર આપે તો માનવું કે શ્રીકૃષ્ણમાં ક્યાંક ગડબડ હોવી જોઈએ. દુર્યોધનનો શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન પ્રત્યેનો અનાદર શ્રીકૃષ્ણના આંતરસત્ત્વની સૌથી મોટી સાબિતી છે.

પુરાણોની આખ્યાયિકા રૂપકથી ભરેલી છે. બ્રહ્માનું મોહપામી સરસ્વતી પાછળ પડવું, સરસ્વતીનું હરિણી-મૃગીનું રૂપ ધારી નાસી જવું તેની પાછળ બ્રહ્માનું મૃગરૂપ ધારણ કરી દોડવું, એ રોહિણી નામના નક્ષત્રરૂપી સરસ્વતીની પાછળ, મૃગશિર નક્ષત્રરૂપી પ્રજાપતિ-બ્રહ્માના અનુકરણનું રૂપક છે. બ્રહ્માને મૃગવ્યાધનામના નક્ષત્રરૂપી રુદ્ર બાણ મારે છે. મૃગશિર નક્ષત્રના શિરોભાગમાં ત્રણ એક હારમાં તારાઓ છે તેને બાણરૂપે કલ્યા છે. આ આખ્યાયિકાએ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની પૂજા વિષ્ણુ અને શિવ માફક થતી અટકાવી છે. બ્રહ્માનું પોતાની દુહિતા-વેદવાણીરૂપી સરસ્વતી પર મોહ પામવું એ કોઈપણ કવિ કે ગ્રંથકારનું પોતાની કવિતા કે કૃતિ પર મોહ પામવા જેવું છે. બ્રહ્મા સરસ્વતીના રૂપક માટે શિવ મહિમ્ન સ્તોત્રના ૨૨મા શ્લોકમાં કહ્યું છે :

‘પ્રજાનાથં નાથ પ્રસન્નમભિકં સ્વાં દુહિતરમ્  
ગતં રોહિદ્ભૂતાં રિરમયિષુ ઋષ્યસ્ય વપુષા ।  
ધનુષ્પાણેર્યાતં દિવમપિ સપત્રાકૃતમમું ત્રસતં  
તેડદ્યાપિ ત્યજતિ ન મૃગવ્યાધરભસઃ ॥’

પ્રજાનાથ ઈશ્વર ! પોતાની દીકરી સરસ્વતીનું લાવણ્ય જોઈ, કામવશ થવાથી બ્રહ્મા તેની પાછળ દોડ્યા એટલે સરસ્વતીએ મૃગલીનું રૂપ લીધું. ત્યારે બ્રહ્માએ મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર કહેવાય છે તે મૃગનું રૂપ લઈને તેની સાથે કીડા કરવા હઠ લીધી, એવામાં આપે જોયું કે - આ અધર્મ થાય છે માટે તેને યોગ્ય દંડ દેવો જોઈએ તેથી આપે વ્યાધ નામક આદ્રાનક્ષત્રરૂપી શરને તેની પાછળ મૂક્યું હતું. આજ સુધી પણ તે બાણરૂપી નક્ષત્ર કામી પ્રજાપતિનો પીછો મૂકતું નથી. આ શ્લોક પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન વિદ્વાનોને આ રૂપકોની માહિતી હતી.

ભગવાન વિષ્ણુએ વામન અવતારમાં અદ્ભુત વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી ત્રણ પગલાં ભરી બળિરાજા પાસે આખા વિશ્વનું રાજ્ય માગી લઈ દેવોને પાછું આપ્યું. આ આખ્યાયિકા તેજ વડે વિશ્વવ્યાપી સૂર્યરૂપી વિષ્ણુ ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્તરૂપી ત્રણ પગલાં ભરી, દેવનું રાજ્ય લઈ લેનાર અંધકારરૂપી બલિરાજાને પાતાળમાં દાબી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગલોકમાં પ્રકાશ કરે છે તેનું રૂપક છે. આ પ્રમાણે વેદમાં જુદાં જુદાં રૂપકોમાં નૈસર્ગિક બનાવોનું વર્ણન છે. અને તેના ઉપરથી પુરાણોમાં વિસ્તારવાળી આખ્યાયિકાઓ ગૂંથાયેલી છે.

વિશ્વામિત્રને મહાભારત તથા પુરાણમાં નવી સૃષ્ટિ રચનારા અને નવું નક્ષત્રમંડળ બનાવનાર તરીકે જણાવ્યા છે. તેમણે સંવત્સરોની, નક્ષત્રોની તથા કાળમાપની ગણતરી કરવાની નવી યોજના કરેલી, જે બહુ પ્રચલિત થઈ નથી. તે ઉપરથી વિશ્વામિત્રને નવી સૃષ્ટિ રચનારા કહેવાયા હશે. અથવા તેમણે



નવું સ્થાન અરણ્યમાં વસાવી અનાર્ય પ્રજાથી આર્યોને સુરક્ષિત રાખ્યા હોય તેનાથી પણ તેમને નવી સૃષ્ટિ રચનાર તરીકે ગણ્યા હશે. તેવી જ રીતે અગસ્ત્ય મુનિને સમુદ્રપાન કરનારા પુરાણમાં વર્ણવ્યા છે, તેમણે પ્રથમ સમુદ્રયાત્રાનું સાહસ કર્યું હતું તે માટે **અગસ્ત્ય મુનિ**ને સમુદ્રપાન કરનારા પુરાણમાં વર્ણવ્યા છે. અથવા અગસ્ત્ય નામના તારાના ઉદય સમયે પૃથ્વી પર મહાન ધરતીકંપ કે એવા કોઈક વિપ્લવથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર જેવા નવા સમુદ્ર ઉત્પન્ન થઈ આફ્રિકામાં સહારાનું વિશાળ રણ નીકળી આવ્યું. હિન્દુસ્તાનમાં રજપુતાના કે કચ્છનો વાલુકા પ્રદેશ પ્રકટ્યો અને મધ્ય એશિયામાં મંગોલિઆનું વિસ્તીર્ણ રણ બહાર આવ્યું એવા કોઈ બનાવનું રૂપક હશે.

ગોવર્ધન પર્વત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અંગુલિ પર ઉંચક્યો, ઈન્દ્રે અતિવૃષ્ટિ કરી, તેમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળોને તથા તેમના ગૌવત્સાદિકને ગોવર્ધન પર્વત પરના સુરક્ષિત સ્થળે જ્યાં વૃષ્ટિનો ઉપદ્રવ નડે નહિ ત્યાં દોર્યા હશે તેનું રૂપક છે. ગોવર્ધનગિરિની વિશાળ ગુફા મસ્તક પર છત્ર તરીકે આવી રહી હોય અને ગોપબાળો પોતાના ખભા પરની લાકડીઓ ઊંચી ધરી રહ્યા હોય, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આંગળી ઊંચી કરી રહ્યા હોય તો ગોપબાળો અને તેમના સરદાર નંદલાલ જાણે પર્વત ઊંચકી રહ્યા હોય તેવો ભાસ થાય. આ બાળલીલાનું અત્યંત મનોહર અને અદ્ભુત વર્ણન ભાગવતકારે કર્યું છે.

શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જન્મસમયે નંદરાજાએ લાખો ગાયોનું દાન કર્યું. ત્યારે પ્રશ્ન સહજ થાય કે નાના એવા ગોકુળ ગામમાં લાખો ગાય ક્યા રાખી હશે? આવું જ્યારે શાસ્ત્રમાં વર્ણન આવે ત્યારે કા તો શંકા થાય અથવા તો વાત ખોટી મનાય પણ શાસ્ત્રની વાત ખોટી હોતી જ નથી, પરંતુ આપણને તેનું રહસ્ય સમજાણું નથી. આ રહસ્યને સમજાવતા મહાભાષ્યકાર પતંજલિ મહાભાષ્યમાં કહે છે :- ‘ઋષિસહસ્રમેકાં કપિલામેકૈકશઃ સહસ્રકૃત્વો દત્ત્વા તયા સર્વે સહસ્રદક્ષિણાઃ સંપન્નાઃ ।’ (મહાભાષ્ય - અ ઈ ઉણૂ સૂત્ર) - એક જ કપિલા ગાય વારા ફરતી હજાર વાર દાનમાં આપીને ઋષિ સહસ્રનું દાન આપનાર બને છે. એક હજાર ઋષિઓ એકબીજા પાસેથી દ્રવ્ય વડે ગાય ખરીદીને હજારવાર દાનમાં આપે છે, તેથી દરેક ઋષિઓ સહસ્રદક્ષિણ બને છે. અહીં વાસ્તવિક રીતે ગાય એક છે છતાં વારાફરતી હજારવાર દાનમાં આપી છે, તેથી ઋષિઓ એકદક્ષિણ નહીં પણ સહસ્રદક્ષિણ બન્યા.

આજ રીતે નંદરાજાએ એક અથવા થોડી ગાયોને વારા ફરતી ઋષિઓ કે બ્રાહ્મણોને દાન આપી તે ઋષિઓ કે બ્રાહ્મણો પાસેથી તે ગાયની જેટલી કિંમત હોય તેટલા રૂપિયા આપી તે ગાય ખરીદી બીજા ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણને આપી આવી રીતે થોડી ગાય હોવા છતાં લાખો ગાયનું દાન કરેલું કહેવાય. આજે હરિદ્વારમાં ગંગાકિનારે એક જ ગાયનું દાન દઈ પાછી ખરીદી

એમ યજમાન હજાર ગાયનું દાન દેનાર કહેવાય છે. અને ક્યારેક લાખ શબ્દ બહુ અર્થ વપરાયો હોય છે. લાખ ગાયનું દાન એટલે બહુ ગાયનું દાન. પરંતુ જો આ રહસ્ય ન સમજાણું હોય તો શાસ્ત્રની વાત ખોટી મનાય છે. અમુક વર્ણનો માત્ર કાલ્પનિક હોય છે. રૂપકો દ્વારા સદ્બોધ આપવા કે નૈસર્ગિક બનાવો દર્શાવવા યોજેલા હોય છે અને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંતરૂપ હોય છે. ઘણા સ્થળે કલ્પના, રૂપક અને ઇતિહાસ આ ત્રણેનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે. પ્રાચીન કવિઓના આશય આ પ્રમાણે દીર્ઘ સમયે સમજવા મુશ્કેલ થઈ જાય છે અને વેદના અર્થ માફક પુરાણના અર્થો પણ ઘણે અંશે ભૂલાઈ ગયા છે.

શ્રી સત્સંગિજીવન ગ્રંથમાં શ્રીજીમહારાજના જે લીલાચરિત્રો તે કાર્યકારણભાવે જોડાયેલા હોય અથવા જેને એ રીતે એકમેક સાથે જોડી શકાય તેમ હોય તેવા લીલાચરિત્રો વચ્ચે સમય અને સ્થળનું ગમે તેટલું અંતર હોય તોપણ તેનું **સંયુક્ત વર્ણન** કરવું એ સ.ગુ. શ્રી શતાનંદ સ્વામીની એક અનુપમ નિરૂપણ શૈલી છે. એ કારણે એમણે સમય અને સ્થળનું મોટું અંતર હોવા છતાં લીલાપ્રસંગોનું સંયુક્ત વર્ણન કરેલ છે. જેમ કે, ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે મુંબઈના ગવર્નર સરમાલ્કમને રાજકોટમાં મુલાકાત આપી હતી એ વર્ણન પૂર્ણ થયા પછી તરત જ ‘વિક્રમાર્કશકસ્યાબ્દે વેદાઙ્ગવસુભૂમિતે । વર્તમાને તપોમાસે હરેશ્ચરિત્તમિત્યભૂત્ ॥’ (શ્રી સત્સંગિજીવન : ૨/૩૬/૬૧) ‘શ્રીહરિનું આ પ્રકારનું ચરિત્ર સં. ૧૮૬૪ના મહા માસમાં થયું’ એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ નિર્દેશના આધારે જો કોઈ એમ કહે કે, એ મુલાકાત સં. ૧૮૬૪ એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૦૮માં થઈ હતી તો તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભારે ગંભીર ભૂલ કહેવાય. એ વર્ષ કે તેની આજુબાજુના વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં અંગ્રેજોની કોઈ સત્તા જ ન હતી. એટલે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગવર્નર એ વર્ષે રાજકોટ આવે એ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નરી અશક્યતા જ કહેવાય. જો એ વર્ષે ગવર્નરનું રાજકોટમાં આવવું જ શક્ય ન હોય તો, શ્રીજીમહારાજ તેમને તે વર્ષે રાજકોટમાં મુલાકાત આપે એ પણ દેખીતી રીતે જ સત્ય ન લેખાય. પરંતુ વાચકને જો શતાનંદમુનિની ઉપરોક્ત નિરૂપણ શૈલીનો ખ્યાલ હોય તો તે તુરત જ સમજશે કે સં. ૧૮૬૪ના મહા માસનો નિર્દેશ આ મુલાકાતને અનુલક્ષીને નહિ પણ બીજા કોઈ લીલાપ્રસંગને અનુલક્ષીને કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. શ્રી સત્સંગિજીવન ગ્રંથના બીજા પ્રકરણના ૩૪-૩૫-૩૬ એ ત્રણ અધ્યાયોમાં શતાનંદ મુનિએ કાર્યકારણભાવે એકમેક સાથે જોડાયેલા પાંચ લીલાપ્રસંગોનું એક સાથે સંયુક્ત વર્ણન કરેલું છે.

**પહેલો પ્રસંગ :** આસુરી સ્વભાવના બાવાઓ અને કુસંગીઓ સંપ્રદાયના સાધુઓ ઉપર અતિ અમાનુષિક અત્યાચારો ગુજારે છે એનું વર્ણન ઉપમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

**બીજો પ્રસંગ :** સ્થાનિક રાજાઓ અને સત્તાધીશોએ આવા

પ્રસંગે સાધુઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ પણ તે તેમનું રક્ષણ કરતા નથી. એટલું જ નહિ પણ આસુરી વૃત્તિના માણસોને તેમની દુષ્ટ અને નિર્દય પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તેજન મળે એવું વલણ અપનાવે છે. આ હકીકતનું વર્ણન પણ શતાનંદમુનિએ ઉપમા અધ્યાયમાં જ કરેલું છે.

**ત્રીજો પ્રસંગ :** આસુરીજનોના અત્યાચારો અસહ્ય થાય છે ત્યારે શ્રીજીમહારાજ સાધુજનોના રક્ષણ માટે એક વિલક્ષણ માર્ગ અપનાવે છે. એક સ્થળે બધા સાધુઓને એકત્ર કરીને વૈષ્ણવી દીક્ષાના બાહ્યચિહ્નો - કંઠી, તિલક વગેરે તથા બાહ્યપૂજા-મૂર્તિઓ વગેરેનો ત્યાગ કરવાની તેમને આજ્ઞા કરે છે. એ આજ્ઞા માથે ચઢાવીને સંતો એ ચિહ્નોનો તત્કાળ ત્યાગ કરે છે અને અલક્ષ્યપણે વિચરી શકે એવા પરમહંસો બને છે. એનું વર્ણન પણ શતાનંદમુનિએ ઉપમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

**ચોથો પ્રસંગ :** ધર્મ અને સાધુઓની રક્ષા ન કરવાનું અને અધર્મને સાથ આપવાનું એ પરિણામ આવે છે કે, સ્થાનિક રાજાઓ સત્તાભ્રષ્ટ થાય છે અને માત્ર વેપાર કરવા સારું હિંદમાં આવેલા અંગ્રેજોના હાથમાં સત્તાના સૂત્રો સરકી જાય છે તેનું વર્ણન પણ ઉપમા અધ્યાયમાં જ કરેલું છે.

**પાંચમો પ્રસંગ :** પોતાની નવી સત્તા સ્થિર કરવા માટે અંગ્રેજ ગવર્નર આવે છે ત્યારે એમના આમંત્રણને માન આપીને ભગવાન શ્રીહરિ કૃપા કરીને તેમને રાજકોટ મુલાકાત આપે છે એનું વર્ણન ઉપમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

હવે ત્રીજો પ્રસંગ સાહિત્યની પરિભાષામાં **પરાકાષ્ઠા પ્રસંગ** કહેવાય તેવો છે. તે માટે પહેલા બે પ્રસંગો નિમિત્ત કારણ છે. ચોથો અને પાંચમો પ્રસંગ એ ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રસંગોના **પરિણામરૂપ** પ્રસંગો છે. પહેલા બે પ્રસંગોની ઘટના પાંચ વર્ષનો સમયગાળો રોકે છે એ પછી તરત જ ત્રીજો પરાકાષ્ઠા પ્રસંગ બને છે. અને એ પછી પંદર-સોળ વર્ષના સમયગાળામાં ચોથા અને પાંચમા પ્રસંગની ઘટનાઓ બને છે. આમ, પહેલા પ્રસંગની શરૂઆતથી પાંચમા પ્રસંગ સુધીમાં વીસ-બાવીશ વર્ષનો લાંબો ગાળો રહેલો છે. છતાં પોતાની અનુપમ શૈલીને અનુસરીને સ.ગુ. શ્રી શતાનંદ સ્વામીએ એ પાંચેય લીલાપ્રસંગોનું સંયુક્ત વર્ણન ત્રણ અધ્યાયોમાં કરેલું છે.

ઉપરોક્ત પાંચેય પ્રસંગોમાં જેને **હરિચરિત્ર** કહી શકાય અને એ દૃષ્ટિએ જેનું શ્રવણ, કીર્તન અને ગાન થઈ શકે તેવો એક જ પ્રસંગ છે. ત્રીજો પરાકાષ્ઠા પ્રસંગ. સર્વેશ્વર શ્રીહરિ સમર્થ અને સર્વ કર્તાહર્તા છે, છતાં પોતાના સાધુઓના રક્ષણ માટે તેઓ માનુષિક ચરિત્ર કરીને અતિવિલક્ષણ માર્ગ લે છે. એના જેવું **અલૌકિક ચરિત્ર** બીજું કયું ગણાય ? શતાનંદ મુનિએ પોતે તો એ ચરિત્રનું પરમભાવપૂર્વક ગાન કરેલું છે. પરંતુ તે સાથે સંકળાયેલા બીજા પ્રસંગોને લીધે વાચકોને દિવ્યાતિદિવ્ય લીલાચરિત્રોનું વિસ્મરણ ન થાય તે ખાતર બધા પ્રસંગોનું વર્ણન

પૂરું થયા પછી તરત જ એ અદ્ભુત લીલાચરિત્રનું વર્ષ અને મહિનો દાખવીને તેનું સૌ કોઈને **મંગળ સ્મરણ** કરાવેલું છે. સંપ્રદાયના ઈતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું આ દિવ્ય માનુષિક લીલાચરિત્ર સં. ૧૮૬૪ મહામાસમાં **કાલવાણી** ગામે બનેલું હતું. એ ગામે, એ દિવસે મહાપ્રભુ શ્રીહરિએ પોતાના સાધુઓને સામૂહિક રીતે પરમહંસો બનાવ્યા હતા અને તેમના નવા નામો પાડ્યા હતા. (જુઓ ભક્તચિંતામણી : પ્ર-૫૧ તેમજ સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથો)

જાપાનમાં બુદ્ધનું એક મંદિર છે. એ મંદિરમાં બુદ્ધની કોઈ પ્રતિમા નથી, પરંતુ બુદ્ધના હાથનું એક ચિત્ર બનાવેલું છે. હાથની આંગળીની એક મૂર્તિ માત્ર છે અને ઉપર ખૂણામાં એક ચંદ્ર છે. બુદ્ધના જીવનની એક ઘટના પર આધારિત આ શિલ્પ છે. બુદ્ધે એકવાર કહ્યું હતું કે, “એકવાર હું એક ગામમાં ગયો. મેં મારી આંગળી ચીંધીને ગામલોકોને કહ્યું કે, જુઓ પેલો ચંદ્ર ! પરંતુ ખૂબજ ઓછા લોકોએ એ તરફ જોયું. મોટા ભાગના લોકો આંગળી સામે જોતા રહ્યા અને ત્યારથી મને સતત લાગ્યા કરે છે કે જ્યારે પણ કોઈ વ્યક્તિ ભગવાન તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે ત્યારે કોઈ ભગવાનને જોતું નથી પરંતુ ભગવાનને દર્શાવવાવાળી આંગળી પકડી લે છે. આંગળીમાં શું છે ? ભલે પછી તે બુદ્ધની હોય કે અન્ય કોઈની પણ કેમ ન હોય. તેમાં કશું નથી. તો બુદ્ધે કહ્યું કે, અંગુલી નિર્દેશના સંકેતોને લોકો પકડી લે છે. શબ્દોને પકડી લે છે, આંગળીઓને પકડી લે છે અને તેની પૂજા શરૂ કરી દે છે અને જેના તરફ ઈશારો કરવામાં આવ્યો હતો તેના તરફ આંખ ઊંચી કરીને પણ જોતા નથી.

જ્યાં સુધી વેદોની સાથે એકમત થાય ત્યાં સુધી તેઓ પ્રમાણ ગણાય એથી વધુ નહિ. પુરાણોમાં એવી કેટલીય બાબતો છે કે જે વેદની સાથે મળતી નથી આવતી. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો પુરાણોમાં લખ્યું છે કે ‘કોઈ માણસ દસ હજાર વરસ સુધી ને કોઈ વીસ હજાર વરસ સુધી જીવતો’ પણ વેદો કહે છે કે :- ‘પश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।’ (યજુર્વેદ : ૩૬/૨૪, અથર્વવેદ : ૧૮/૬૭/૮) અમે સો વર્ષ સુધી જોઈએ અને જીવીએ. કઠોપનિષદમાં નચિકેતાને ધર્મરાજા કહે છે કે :- ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व ।’ (કઠોપનિષદ : ૧/૧/૨૩) હે નચિકેતા ! તું સો વર્ષ જીવવાવાળા પુત્ર અને પૌત્રને માગી લે. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે :- ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।’ (૨) અહીં કર્મ કરતા થકા સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા કરો. ‘शतायुर्वै पुरुषः ।’ - માણસનું આયુષ્ય સો વરસનું છે. આ બેમાંથી કોને સ્વીકાર્ય ગણવું ? બેશક વેદોને જ; તેમ છતાં, આવા વિધાનો હોવા છતાં હું પુરાણોની નિંદા નથી કરતો.

પાણીના ધોધમાં રહેલી વીજળી સૌને નથી દેખાતી. વિદ્યુતને આપણે ધોધનું સૂક્ષ્મતમ આત્મતત્ત્વ કહી શકીએ. મેથીની



ભાજીમાં રહેલું લોહતત્ત્વ, કોલસામાં રહેલું કાર્બન તત્ત્વ, છાણના ચુંબકમાં રહેલું ચુંબકત્વ અને મીઠામાં રહેલું સોડિયમ કલોરાઈડ જોવા માટે વિજ્ઞાનવૃત્તિ જરૂરી છે.

રીંગણા સ્થૂળ છે, પરંતુ એમાં રહેલું લોહતત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે. બટાકા સ્થૂળ છે, પરંતુ જાણકાર માણસ બટાકામાં રહેલા સ્ટાર્ચને ભાળે છે. આમળાનું વજન કિલોગ્રામમાં થઈ શકે, પરંતુ વિટામીન ‘સી’ સૂક્ષ્મ છે. લોહી નજરે પડે છે, પરંતુ હિમોગ્લોબિન નજરે નથી પડતું. ખેતરના શેઠા પર કે ફળિયાની ધૂળમાં છાણનો પોદળો નિરાંતે પડેલો હોય છે. ખેડૂત એને છાણ તરીકે જુએ છે, પરંતુ જેણે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો છે તેને તો પોદળામાં રહેલા નાઈટ્રોજનનો ખ્યાલ આવે છે. વળી જેને આ સૃષ્ટિમાં ચાલતા વિરાટ નાઈટ્રોજન ચક્રાવાનો ખ્યાલ હોય તે વ્યક્તિ તો એ પોદળાને સાવ જુદી જ દૃષ્ટિએ નિહાળશે. આવું દર્શન પામે તેને દૃષ્ટા કહેવાય છે. બસ આ જ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રને સમજવાના હોય છે, તો જ આપણે શાસ્ત્રના રહસ્યને પામી શકીએ અન્યથા નહિ.

આપણા ભાષ્યકારોના વિષય પર આવતા એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે જ્યારે એક અદ્વૈતવાદને અનુકૂળ શાસ્ત્રવાક્ય આવે ત્યારે ત્યારે એને એમ ને એમ જાળવી રાખે છે, પરંતુ એ જ ભાષ્યકાર દ્વૈતવાદને અનુકૂળ કોઈ શ્રુતિરચના આવે એટલે એને પોતાનાથી બનશે તેટલું મરડશે અને એમાંથી વિચિત્રમાં વિચિત્ર અર્થ ઉપજાવશે. ક્યારેક ‘અજા’ એટલે જન્મ રહિત અને ક્યારેક ‘અજા’ એટલે બકરી અર્થ કરે છે. આવા વિચિત્ર ફેરફારો ઉદ્ભાવવામાં આવે છે. ભાષ્યકાર પોતાની સગવડ પ્રમાણે અજા પ્રકૃતિનો અર્થ અજા કરીને સમજાવે છે. એથી વધુ ખરાબ નહીં તો એ જ રીતે દ્વૈતવાદી ભાષ્યકારે શાસ્ત્રવાક્યોને વાપર્યા છે. દ્વૈતમતને અનુકૂળ વાક્યો એકેએક જેમના તેમ રહેવા દીધા છે. અને અદ્વૈતમતો અર્થ બતાવે એવા એક-એક વાક્યને પોતાને ફાવે તેમ મચડી નાખ્યું છે. આ સંસ્કૃત ભાષા એવી ગહન છે. વેદનું સંસ્કૃત એટલું બધું પ્રાચીન છે. અને સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્ર એટલું બધું સંપૂર્ણ છે કે એક શબ્દના અર્થને માટે યુગોના યુગો સુધી ફાવે તેટલી ચર્ચા ચલાવી શકાય. જો એકાદ પંડિત અવળું-સવળું ધારે તો ધર્મગ્રંથના તાણીતૂસીને અર્થ બેસાડીને એ ગમે તે દાખલા, દલીલો અને પ્રમાણો આપીને રજૂ કરી શકે.

‘પરસ્પરં શાસ્ત્રાણાં સાંકર્યં નૈવ ભાવયેત્ । અર્ધપ્રાજ્ઞૈસ્તથા સર્વં કૃતં સીમાતિલઙ્ઘનાત્ ॥’ - ધર્મગ્રંથોમાં પરસ્પર ભેળસેળ વિચાર હોતો નથી. કારણ કે, ધર્મગ્રંથોની પણ કંઈક સીમા હોય છે. પરંતુ અર્ધવિદ્વાન તે સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરી ધર્મગ્રંથોને ભેળસેળ કરી નાખે છે. (તર્કસંગ્રહ - આલોકવ્યાખ્યા)

સર્વશાસ્ત્રમાં મળતી વાત એ સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત કહેવાય. પોતાના જ સંપ્રદાયના જ શાસ્ત્રમાં હોય, બીજા શાસ્ત્રોમાં ન હોય

તેને સિદ્ધાંત કહેવાય. સામેના શાસ્ત્રોમાં જ મળતી વાત હોય તે પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાંત કહેવાય. જે ચાલુ વાંચનનું અધિકરણ હોય તેમાં જ લાગુ પડે. અન્યત્ર ન લાગુ પડે તેને અધિકરણ સિદ્ધાંત કહેવાય. આ પ્રમાણે ચાર સિદ્ધાંતો શાસ્ત્રો જાણવા માટે જરૂરી છે. આવા સૂક્ષ્મ વિચારો આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સારી રીતે વર્ણવ્યા છે.

પરમાત્માની વાણી તથા જે જે શાસ્ત્રો તેના લખાણો સાચા જ હોય છે, પરંતુ અલ્પબુદ્ધિવાળાઓને ઉકેલતા આવડે નહિ. તેમાં કેટલાક વાક્યો વ્યંગ અર્થવાળા, કેટલાક ગુપ્ત અર્થવાળા, કેટલાક બીજી જ રીતે અર્થ જણાવનારા પોતાનો સ્પષ્ટ અર્થ ન કહેતા હોય પણ બીજા અર્થને પુષ્ટિ કરતા હોય અને કાં તો કોઈ જ અર્થ જણાવતા ન હોય તેવા વાક્યનો શાસ્ત્ર દ્વારા અર્થ કરતા શીખવું જોઈએ. તો જ જે તે શાસ્ત્રનો રહસ્ય અર્થ સમજી શકાય છે. અન્યથા અર્થના અનર્થ થાવાની પૂરી શક્યતા રહે છે. શાસ્ત્રોની સમજણમાં નીચે બતાવેલા નિયમો અવશ્ય જાણવા જોઈએ.

‘સંસર્ગો વિપ્રયોગશ્ચ સાહચર્યં વિરોધિતા ।

અર્થઃ પ્રકરણં લિઙ્ગં શબ્દસ્યાન્યસ્ય સન્નિધિઃ ॥

સામર્થ્યમૌચિતી દેશઃ કાલો વ્યક્તિઃ સ્વરાદયઃ ।

શબ્દાર્થસ્યાનવચ્છેદે વિશેષસ્મૃતિહેતવઃ ॥’

(૧) સંસર્ગ (સંયોગ) (૨) વિપ્રયોગ (૩) સાહચર્ય (૪) વિરોધ (૫) અર્થ (૬) સ્થાન-સંદર્ભ (૭) બીજા વાક્યમાંથી સૂચન (૮) અન્ય શબ્દનું સાન્નિધ્ય (૯) સામર્થ્ય (૧૦) ઔચિત્ય (૧૧) દેશ (૧૨) કાલ (૧૩) વ્યક્તિ (૧૪) સ્વર વગેરે જ્યારે શબ્દના અર્થનો ચોક્કસ નિર્ણય થતો ન હોય ત્યારે વિશિષ્ટ અર્થના નિર્ણાયક (કારણો) બને છે.

(વાક્યપદીય : ૨/૩૧૭-૩૧૮)

**૧. સંસર્ગ : (સંયોગ)થી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોય ત્યારે બીજા શબ્દ સાથેના સંસર્ગથી (સંબંધથી) અર્થનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ કે -

‘સવત્સા ધેનુઃ આનીયતામ્’ - આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો વાછરડા (સવત્સા) સાથેના સંસર્ગથી ‘ધેનુઃ’ શબ્દનો અર્થ ગાયને લાવો એવો અર્થ થશે.

પરંતુ ‘સકિશોરા ધેનુઃ આનીયતામ્’ જો આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો કિશોરા (સકિશોરા) સાથેના સંસર્ગથી શબ્દનો અર્થ ઘોડી લાવો એવો અર્થ થશે.

‘સબર્કરા ધેનુઃ આનીયતામ્’ - આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો સબર્કરા (સબર્કરા) સાથેના સંસર્ગથી ‘ધેનુઃ’ શબ્દનો અર્થ ઘોડી લાવો અર્થ થશે.

‘સકરભા ધેનુઃ’ - આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો સકરભ (સકરભા) સાથેના સંસર્ગથી શબ્દનો અર્થ હાથણી અથવા સાંઢણી લાવો એવો અર્થ થશે. (પ્રદીપ-મહાભાષ્ય - ૧/૩/૬૬)

અહીં ‘ધેનુઃ’ શબ્દના તાજી વિચારણા ગાય, ‘અશ્વ’, ‘હાથણી’, ‘ભેંસ’, ‘સ્રી’ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે, પરંતુ



‘સવત્સા’ આ શબ્દના સંયોગથી ‘ઘેનુઃ’નો અર્થ ગાય જ થાય છે. કારણ કે ‘વત્સ’ ગાયના તાજા વિચાચેલા બચ્ચાને જ કહેવામાં આવે છે. તેથી વત્સનો સંયોગ કેવલ ગાયની સાથે જ થઈ શકે છે. અન્યની સાથે નહીં.

**૨. વિપ્રયોગ (વિયોગ)થી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતાં હોય ત્યારે બીજા શબ્દ સાથેના પ્રસિદ્ધ સંયોગનો વિયોગ નિર્દિષ્ટ હોય તેના આધારે શબ્દનો અર્થ કરવાનો હોય છે. જેમ કે - હરિ શબ્દના અનેક અર્થો છે.

‘યમાનિલેન્દ્રચન્દ્રાર્કવિષ્ણુસિંહાંશુવાજિષુ ।

શુકાહિકપિભેકેષુ હરિર્ના કપિલે ત્રિષુ ॥’

યમરાજા, વાયુ, ઈન્દ્ર, ચન્દ્ર, સૂર્ય, વિષ્ણુ, સિંહ, કિરણ, ઘોડો, પોપટ, સર્પ, વાનર, ઘેટુ, લીલો રંગ, પીળો રંગ વગેરે હરિ શબ્દના અર્થો થાય છે. પરંતુ ‘અશંખચક્રકો હરિઃ’ આ ઉદાહરણમાં શંખનો હરિ અર્થાત્ વિષ્ણુ સાથે સંબંધ હોવાથી શંખ અને ચક્ર વિનાના હરિ એવા વાક્યમાં હરિનો અર્થ વિષ્ણુ થશે.

**૩. સાહચર્યથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતાં હોય ત્યારે એક શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સાહચર્યથી શબ્દના અર્થનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે. જેમ કે - ‘રામલક્ષ્મણૌ સ્તઃ’ આ વાક્યમાં આવેલ ‘રામ’ શબ્દના ‘પરશુરામ’, ‘બલરામ’, ‘રામચંદ્ર’, ‘ત્રણની સંખ્યા’, ‘તમાલપત્ર’ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે. ‘લક્ષ્મણ’ શબ્દના સાહચર્યને કારણે રામ શબ્દથી પરશુરામ વગેરેનો બોધ નહિ થાય. પરંતુ દશરથપુત્ર રામચંદ્રનો બોધ થશે. તેવી જ રીતે ‘લક્ષ્મણ’ શબ્દના રામના નાના ભાઈ, ‘સારસ’, ‘ચિહ્ન’, ‘મુખ્ય (પ્રધાન)’, ‘ભાગ્યવાન’ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે. પરંતુ ‘રામ’ શબ્દના સાહચર્યને કારણે ‘લક્ષ્મણ’ શબ્દથી ‘સારસ’, ‘ચિહ્ન’ વગેરેનો બોધ નહિ થાય, પરંતુ રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણનો બોધ થશે.

મહાપંડિત નાગેશ ભટ્ટ આ વાતને સ્પષ્ટ કરતા પરિભાષેન્દુશેખરમાં કહે છે : ‘સહચરિતાસહચરિતયોઃ સહચરિતસ્યૈવ ગ્રહણમ્ ।’ (પરિ. ૧૧૨) જેની સાથે જેનો સંસર્ગ વધુ હોય તેનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

**૪. વિરોધિતાથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતાં હોય ત્યારે જેમને પરસ્પર વિરોધ (દુશ્મનાવટ) પ્રસિદ્ધ હોય અને તેના વિરોધી વાચક શબ્દનો સાથે પ્રયોગ થયો હોય તેના ઉપરથી શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે. જેમ કે - ‘રામાર્જુનૌ સ્તઃ ।’ આ વાક્યમાં આવેલ ‘રામ’ શબ્દના ‘પરશુરામ’, ‘બલરામ’, ‘રામચંદ્ર’ ‘ત્રણની સંખ્યા’, ‘તમાલપત્ર’ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે. ‘અર્જુન’ શબ્દના ‘સહસ્રાર્જુન’, ‘કુંતીપુત્ર અર્જુન’, ‘મોરપક્ષી’, ‘ઈન્દ્ર’, ‘ઘાસ’, ‘સફેદરંગ’ વગેરે અનેક અર્થ થાય છે. પરંતુ ‘રામાર્જુનૌ

શબ્દથી રામના વિરોધી એવા અર્જુન શબ્દથી સહસ્રાર્જુનનો બોધ થાય છે તેમ સહસ્રાર્જુનના વિરોધી એવા રામ શબ્દથી પરશુરામનો બોધ થાય છે. ‘રામાર્જુનૌ’ શબ્દથી દશરથપુત્ર રામચંદ્ર, બલરામ વગેરેનો તથા કુંતીપુત્ર અર્જુન, મોરપક્ષી વગેરેનો બોધ થતો નથી. અહીં બંને શબ્દોનો અર્થનિશ્ચય વિરોધથી થાય છે.

**૫. અર્થ (પ્રયોજન)થી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતાં હોય ત્યારે ક્યાં પ્રયોજનને માટે તે વાક્ય બોલવામાં આવ્યું તેના આધારે જ શબ્દનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવશે. જેમાં તે અર્થ પૂર્ણ કરવાની યોગ્યતા હોય. જેમ કે - ‘સ્થાણું વન્દે’ આ વાક્યમાં આવેલ ‘સ્થાણું’ શબ્દના શિવ, સ્તંભ, શાખા વગરના ઝાડનું ઢૂંઢું વગેરે અર્થ થાય છે. પરંતુ વાક્યમાં ‘વન્દે’ વંદન પ્રયોજન હોવાને કારણે શિવ અર્થનું ગ્રહણ થશે. સ્તંભ કે શાખા વગરના ઝાડનું ઢૂંઢું વગેરેનું ગ્રહણ થશે નહિ.

**૬. પ્રકરણ :-** સંદર્ભ અને પ્રસંગના આધારે પણ શબ્દોના જુદાં જુદાં અર્થો થાય છે. અર્થાત્ કયો શબ્દ તથા વાક્ય કયા પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે તથા લખવામાં આવ્યું છે તેના આધારે શબ્દોના અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. જેમ કે - ‘સૈન્ધવમાનય ।’ અહીં ‘સૈન્ધવમ્’ શબ્દનો અર્થ મીઠું અને ઘોડો બંને થાય છે. પરંતુ જો ભોજનનો સંદર્ભ હોય અને ‘સૈન્ધવમાનય ।’ આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો મીઠું લાવવામાં આવે છે. અને સંગ્રામ કે યાત્રાનો સંદર્ભ કે પ્રસંગ હોય અને ‘સૈન્ધવમાનય ।’ આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો ઘોડો લાવવામાં આવે છે.

આદિત્યમુપતિષ્ઠતે - સૂર્યની ઉપાસના કરે છે.

રથિકાનુપતિષ્ઠતે - રથિકોની સોબત કરે છે.

મહામાત્રાનુપતિષ્ઠતે - રાજ અધિકારીની મિત્રતા કરે છે.

ગંગા યમુનામુપતિષ્ઠતે - ગંગા યમુનામાં મળે છે.

અયં પન્થાઃ સ્તુઘ્નમુપતિષ્ઠતે - આ માર્ગ આગરા જાય છે.

આ ઉદાહરણમાં એક જ ‘ઉપતિષ્ઠતે’ - ધાતુનો પ્રકરણ ભેદથી અર્થભેદ થયો છે.

**૭. લિઙ્ગ (સંયોગથી ભિન્ન સંબંધસાથે સંબદ્ધ) :-** અન્ય સ્થળ અર્થાત્ કથનમાંથી પ્રાપ્ત થતું સૂચન ઉપરથી શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે. જેમ કે - ‘અક્તાઃ શર્કરાઃ ઉપદઘાતિ ।’ (યોપડેલા કાંકરા તે પાસે મૂકે છે.) આવા વાક્યમાં ‘અક્તાઃ’ પદથી શેનાથી ચોપડ્યા છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. પરંતુ આ વાક્યથી પૂર્વે કહેવાયેલું ‘તેજો વૈ ઘૃતમ્’ ધી નિશ્ચય જ તેજ છે. આ પ્રશંસાપરક વાક્ય જ અહીં પણ સૂચન કરે છે કે ધીથી કાંકરા ચોપડવા જોઈએ. તેલ વગેરે પદાર્થથી નહિ. એવો અર્થ બોધ થાય છે.

**૮. શબ્દાંતરસંનિધિથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતાં હોય ત્યારે અન્ય શબ્દોના સાંનિધ્યને



કારણે શબ્દોના અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ કે - ‘અક્ષા ભજ્યન્તામ્, ભુજ્યન્તામ્, દીવ્યન્તામ્’ આ વાક્યમાં ‘અક્ષાઃ’ પદનો અર્થ ‘ભજ્યન્તામ્, ભુજ્યન્તામ્’ અને ‘દીવ્યન્તામ્’ના અર્થ પ્રમાણે જુદો જુદો થાય છે.

‘અક્ષા ભજ્યન્તામ્’ આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો ‘અક્ષાઃ’ પદનો અર્થ ગાડાની ધૂંસરી (ધુરા) એવો થાય છે. અર્થાત્ ‘ગાડાની ધૂંસરીઓ જુદી કર’ આવો વાક્યાર્થ થાય છે.

‘અક્ષા ભુજ્યન્તામ્’ આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો ‘અક્ષાઃ’ પદનો અર્થ કમળફળ એવો થાય છે. અર્થાત્ ‘કમળ ફળને ખા’ આવો વાક્યાર્થ થાય છે.

‘અક્ષા દીવ્યન્તામ્’ આવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવે તો ‘અક્ષાઃ’ પદનો અર્થ જુગાર રમવાનાં પાસા એવો થાય છે. અર્થાત્ ‘પાસાથી જુગાર રમ’ આવો વાક્યાર્થ થાય છે.

‘एकश्च शब्दो नानार्थः, अक्षाः पादाः माषाः’ (મહાભાષ્ય : ૧/૨/૬૪) એક શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોય છે. ‘અક્ષ, પાદ, માષ’ આ ત્રણ શબ્દો અનેક અર્થના બોધક છે.

**૯. સામર્થ્યથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોય ત્યારે અન્ય શબ્દોના સામર્થ્યને કારણે શબ્દોના અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ કે - ‘મધુના મત્તઃ કોકિલઃ અસ્તિ’ મધુથી કોયલ ઉન્મત્ત છે. આ વાક્યમાં આવેલ ‘મધુ’ શબ્દના વસંત, મદિરા, મધ અને મધુ નામનો રાક્ષસ વગેરે અર્થો થાય છે. પરંતુ બધા અર્થોમાંથી કોકિલની ઉન્મત્તતા વસંતને કારણે હોવાથી કોકિલ અને વસંત આ બંને શબ્દો વચ્ચે સામર્થ્ય હોવાથી ‘મધુ’ શબ્દનો અર્થ વસંત થશે, પરંતુ મદિરા, મધ અને મધુ નામનો રાક્ષસ વગેરે અર્થો થશે નહિ. અતઃ વસંતઋતુથી કોયલ ઉન્મત્ત છે એવો વાક્યનો અર્થ થશે.

**૧૦. ઔચિત્યથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** વાક્યમાં કોઈક શબ્દનો પ્રયોગ ન થયો હોય ત્યારે ઔચિત્યના (યોગ્યતાના) આધારે શબ્દનો અર્થ સમજવાનો હોય છે. પદાર્થોની ક્રિયાની યોગ્યતા ઉપરથી તે પદાર્થવાચક શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે.

‘यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥’ - જો લીમડાને કુહાડાથી કાપવામાં આવે કે ગળ્યા પાણીથી સિંચવામાં આવે અથવા પુષ્પોની માળાથી પૂજવામાં આવે તો પણ તે સર્વને માટે લીમડો તો કડવો જ રહે છે.

‘यः परशुना निम्बं छिनत्ति, मधुसर्पिषा निम्बं सिञ्चति, गन्धमाल्याभ्यां निम्बं अर्चति, तथापि सर्वस्य कृते स निम्बः कटुरेव भवति ।’ - અહીં તે તે પદાર્થની યોગ્યતાને અનુરૂપ ક્રિયાપદોની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ કે, ‘પરશુના’ સાથે ‘કાપે છે’, ‘મધુસર્પિષા’ સાથે ‘સિંચે છે’, ‘ગન્ધમાલ્યાભ્યામ્’ સાથે ‘પૂજે છે’ અને ‘કટુરેવ સઃ’ ‘રહે છે’ અહીં જુદા જુદા કારકપદોના ઔચિત્યને કારણે શબ્દના અર્થબોધ થાય છે.

નીચેનાં ઉદાહરણોમાં ઔચિત્યના કારણે ‘પ્રકુરુતે’ ધાતુના અર્થમાં ફેરફાર થાય છે.

परदारान् प्रकुरुते - પરસ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે.

गाथाः प्रकुरुते - કથા સંભળાવે છે.

जनापवादान् प्रकुरुते - અફવા ફેલાવે છે.

शतं प्रकुरुते - સો રૂપિયાનો ધર્માદો કરે છે.

**૧૧. દેશથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** વાક્યમાં સ્થાન કે દેશનો નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યારે દેશભેદને કારણે પણ એક જ શબ્દોના જુદા જુદા અર્થ થાય છે. જેમ કે - ‘हरिः अरण्ये । हरिः द्वारिकायाम् । हरिः अमरावत्याम् ।’ અહીં દેશભેદને કારણે એક જ ‘हरिः’ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ થાય છે.

‘हरिः अरण्ये’ આ વાક્યમાં વનનો નિર્દેશ હોવાથી ‘हरिः’ શબ્દનો અર્થ ‘સિંહ’ થાય છે.

‘हरिः द्वारिकायाम्’ આ વાક્યમાં દ્વારિકાનો નિર્દેશ હોવાથી ‘हरिः’ શબ્દનો અર્થ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ થાય છે.

‘हरिः अमरावत्याम्’ આ વાક્યમાં અમરાવતીનો (સ્વર્ગનો) નિર્દેશ હોવાથી ‘हरिः’ શબ્દનો અર્થ ‘ઈન્દ્ર’ થાય છે.

**૧૨. કાલ (કાળ) :-** એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોય કાલ (સમય) ઉપરથી પણ શબ્દના અર્થ નિર્ણય થાય છે. જેમ કે -

निशि चित्रभानुः वर्तते । - રાત્રિમાં અગ્નિ છે.

दिवा चित्रभानुः वर्तते । - દિવસે સૂર્ય છે.

અહીં ચિત્રભાનુ શબ્દનો અર્થ અગ્નિ તથા સૂર્ય બંને થાય છે. પરંતુ રાત્રિ શબ્દની સાથે ચિત્રભાનુ શબ્દનો અર્થ અગ્નિ થાય છે. તેમજ દિવસ શબ્દની સાથે ચિત્રભાનુ શબ્દથી સૂર્યનો બોધ થાય છે.

**૧૩. વ્યક્તિ (લિંગ)થી શબ્દનો અર્થબોધ :-** અહીં વ્યક્તિ શબ્દ લિંગ (Gender)ના અર્થમાં વાપર્યો છે. એક જ શબ્દના અનેક અર્થો થતા હોય ત્યારે લિંગ (પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગ) આધારે શબ્દોના અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. જેમ કે - मित्रः आकाशे उदेति । मित्रं ग्रामं गच्छति ।

આ વાક્યમાં પુલિંગવાચક મિત્ર શબ્દનો અર્થ સૂર્ય થાય છે, પરંતુ નપુંસકલિંગવાચક મિત્ર શબ્દનો અર્થ દોસ્ત થાય છે. જેમ કે -

मित्रः आकाशे उदेति । - સૂર્ય આકાશમાં ઊગે છે.

मित्रं ग्रामं गच्छति । - મિત્ર ગામમાં જાય છે.

‘गौः वन्द्या’. ‘गौः वन्द्या’ અહીં ગો શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં ‘गाय’ અર્થનો બોધ કરે છે. અને પુલિંગમાં ‘બળદ’ અર્થનો બોધ કરે છે. ‘कृष्णा, कृष्णः, कृष्णम्’ અહીં કૃષ્ણશબ્દનો સ્ત્રીલિંગમાં ‘દ્રૌપદી’ અર્થ થાય છે. પુલિંગમાં ‘વાસુદેવ’ અર્થ થાય છે અને નપુંસકલિંગમાં ‘કાળો રંગ’ અર્થ થાય છે. ‘आम्रः, आम्रम्’ - આમ્ર શબ્દનો પુલિંગમાં ‘આંબો’ અર્થ થાય છે અને નપુંસકલિંગમાં ‘કેરી’ અર્થ થાય છે.



**૧૪. સ્વરથી શબ્દના અર્થમાં ભેદ :-** ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત વગેરે સ્વરોને કારણે પણ શબ્દોના અર્થો બદલે છે. જેમ કે - ‘इन्द्रशत्रुः’ આ શબ્દમાં છેલ્લો સ્વર ઉદાત્ત હોવાથી ‘इन्द्रस्य शत्रुः’ આ રીતે વિગ્રહ થઈને **षष्ठी तत्पुरुषसमास** થશે. જેનો અર્થ ‘ઈન્દ્રનો હણનાર’ એવો થશે, પરંતુ પૂર્વપદ ‘इन्द्र’ તેના મૂળ સ્વરમાં હોય તો ‘इन्द्रः शत्रुः यस्य सः’ આ રીતે વિગ્રહ થઈને **अहुप्रीहि** સમાસ થશે. જેનો અર્થ ‘ઈન્દ્ર જેનો હણનાર છે’ એવો તદ્દન વિપરીત અર્થ થશે. સ્વરો દ્વારા અર્થનો નિર્ણય વેદમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અર્થના નિર્ણયમાં કારણ માનવામાં આવે છે.

વૃત્રાસુરે ઈન્દ્રને મારવા માટે યજ્ઞમાં અભિચાર મંત્રનો પાઠ કરાવ્યો હતો. પરંતુ મંત્રમાં અંત ઉદાત્ત સ્વરને સ્થાને આદ્યુદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ થવાથી ઈન્દ્રને બદલે વૃત્રનો જ વધ થયો.

મહાભાષ્યકાર પતંજલિ મહાભાષ્યમાં આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે : ‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।।’ - જ્યારે સ્વર કે વર્ણની દૃષ્ટિએ કોઈ શબ્દનું અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ થયું હોય ત્યારે શબ્દપ્રયોગ ખોટો થયો હોવાથી તે પ્રયોગ અર્થ તો દર્શાવી શકતો નથી પણ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં દોષ થવાને કારણે વાણીરૂપી વજ્ર બનીને યજમાનને હણે છે. (મહાભાષ્યમ્ - પસ્પશા. ૧)

‘दातृ’ શબ્દ જો આદ્યુદાત્ત હોય તો તેનો અર્થ ‘देवुं’ થાય છે, પરંતુ અન્તોદાત્તનો ‘दाता’ અર્થ થાય છે.

‘मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो भवति, न केवलं कर्मासमृद्धिः, किन्तर्हि दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् ।’ - મંત્રમાં સ્વર અને વર્ણની થોડી પણ ઉચ્ચારણમાં ત્રુટી થાય તો ન કેવલ કાર્યમાં નુકશાન થાય છે. પરંતુ તે વિઘ્નકારક થઈને પાપનું કારણ બને છે. (શુક્લયજુર્વેદ - પ્રાતિશાખ્ય - પૃ. ૩)

**૧૫. શબ્દના ઉચ્ચારણ ભેદથી અર્થ ભેદ :-** શબ્દોમાં વર્ણના ઉચ્ચારણના ભેદથી શબ્દનો અર્થ તદ્દન બદલી જતો હોય છે. જેમ કે, ‘स्वजन’ (પોતાના સંબંધી) શબ્દના ‘स’ વર્ણની જગ્યાએ જો ‘श’નું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે અર્થાત્ ‘श्वजन’ (કૂતરાના સંબંધી) તો શબ્દનો અર્થ તદ્દન બદલી જતો હોય છે. તેવી જ રીતે (સકલ - સંપૂર્ણ, શકલ - ખંડ, ટુકડો) (સકૃત્ - એકવાર, શકૃત્ - વિષા)

‘यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् । स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ।।’ બીજું વધુ ન ભણી શકો તો ચિંતા નથી, પરંતુ વ્યાકરણનું થોડું અધ્યયન તો કરવું જ જોઈએ. જેથી ‘स्वजन’ (પોતાના સંબંધી) શબ્દના સ્થાન પર ‘श्वजन’ (કૂતરાના સંબંધી), સકલ (સંપૂર્ણ) શબ્દના સ્થાન પર શકલ - ખંડ (ટુકડો), સકૃત્ (એકવાર) શબ્દના સ્થાન પર શકૃત્ (વિષા) વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ ન થઈ જાય.

‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः । स्वर्गे लोके कामधुग् भवति

।।’ - એક જ શબ્દને સમ્યગ્ જાણીને શુદ્ધ ઉચ્ચારણની સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે શબ્દ સ્વર્ગમાં અને આ લોકમાં ઈચ્છાની પૂર્તિ કરનારો છે. (મહાભાષ્યમ્ - પસ્પશા. ૧)

મુસલમાનો ૫૦૦ વર્ષ રાજ કર્યું પરંતુ કોઈપણ હિન્દુઓના માતા-પિતાને ખાલા કે અબ્બાજાન કહેતા નથી. અંગ્રેજોએ ૧૫૦ વર્ષ રાજ કર્યું પરિણામે ઈરાક, ઈજિપ્તમાંથી અહીં પણ ઘરેઘર મમ્મીઓ ઉતરી પડી. એકવાર એક સદ્ગૃહસ્થ આવ્યા અને એમના દીકરા વિષે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. અમારું માનતો નથી, હઠ પકડે છે, અમારી વાતને ધ્યાન પર લેતો નથી વગેરે. અમે એમને પૂછ્યું : “તમારો દીકરો તમને શું કહી બોલાવે છે ?” ‘પપ્પા’ થયું ત્યારે, હવે શાની તૈયારી કરવાની હોય ? જે સંસ્કૃતિમાંથી પપ્પા શબ્દ આવ્યો છે એ સંસ્કૃતિના બાળકો મા-બાપનું ધ્યાન રાખતા નથી.

‘બા’ આ સીધાસાદા શબ્દનો કોઈવાર વિચાર કર્યો છે ? વાસ્તવમાં એ સામાન્ય શબ્દ નથી. તે કામવાસના નિયંત્રણનો મંત્ર છે. ભોલેનાથ શિવશંકરની કામદહનની કથા તમારી જાણમાં હશે. કામદહન કરનાર ભોલેનાથ અને એની સાથે જોડાણ કર્યું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર. આ ચક્રનું નિયંત્રણ લિંગ ઈન્દ્રિય પર છે. મૂલાધાર ચક્ર ગુદાદ્વારના નિયંત્રણનું કામ કરે તો સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રનો બીજમંત્ર ‘ઙ’ છે. હવે થોડું વિચારીએ. એકવાર પાંચ વર્ષનો નાનો બાળક બં બં બોલવા માંડે તો ઉંમરના વીસ-પચીસ વર્ષ સુધીમાં તો તે સાધુ કે સંન્યાસી થશે. ગૃહસ્થાશ્રમની તો વાત જ જવા દો. આપણા પૂર્વજોએ વિચાર્યું કે માણસ સંન્યાસી પણ ન થાય અને કામી પણ ન બને, સંયમમાં રહેવું. તો તેની માટે શું કરવું ? તો ‘ઙ’ અક્ષરમાંથી ‘ઙા’ બનાવ્યો અને બા બા કહેતો થયો. જો નાનપણથી મોટા થાય ત્યાં સુધી વીસે પહોંચ્યા પછી એના મોઢામાંથી કેટલીવાર બા - બા શબ્દ ઉચ્ચારાયો હશે કે હવે એના માટે ખાસ નિયંત્રણ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ તો આપમેળે સંયમિત થશે. આ છે શબ્દોની અસાધારણ શક્તિ.

**૧૬. શબ્દમાં વર્ણવધારાથી અર્થ અભેદ :-** આગમ, આદેશ, દ્વિત્વ, લિંગભેદ, ધ્વનિભેદ વગેરે થવાથી પણ ઘણે સ્થાને અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી. જેમ કે - ‘देवदत्तः - देवदत्तकः, अश्वः-अश्वकः, बन्धुः - बान्धवः, प्रज्ञः - प्राज्ञः’ આ ઉદાહરણોમાં વર્ણનો વધારો થવાથી પણ અર્થમાં કોઈ જ ફેરફાર થયો નથી.

**૧૭. વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણભેદથી અર્થ અભેદ :-** વૈદિક મંત્રોમાં ય નો જ, ર નો રે, ઋ નો રિ, ઋ નો ઋ, અને મ્ નો ગ્વુઃ ઉચ્ચારણ કરવાથી પણ અર્થ બદલાતો નથી. જેમ કે -

‘सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।’ને બદલે ‘सहस्रशीरेखा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।’ અહીં ‘ર’ના સ્થાન ઉપર ‘રે’ અને ‘ષ’ના સ્થાન ઉપર ‘ખ’નું ઉચ્ચારણ થયું છે. (શુક્લયજુર્વેદ : પ્ર.અ. - ૧)



‘પુરુષ એવંદં સર્વં યદ્ભૂતં યચ્ચ ભાવ્યમ્ ।’ને સ્થાને ‘પુરુષ એવંદં સર્વં જદ્ભૂતં જચ્ચ ભાવ્યમ્ ।’ અહીં ‘પ’ના સ્થાને ઉપર ‘ખ’, ‘મ’ ના સ્થાને ‘ગુડ્’ અને ‘ય’ના સ્થાને ‘જ’નું ઉચ્ચારણ થયું છે. (શુક્લયજુર્વેદ : પ્ર.અ. - ૨)

‘તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા ઋષયશ્ચ યે ।’ને સ્થાને ‘તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા રિશ્વયશ્ચ જે ।’ અહીં યજુર્વેદી વેદ પાઠકો દ્વારા ‘ઋ’ના સ્થાને ‘રિ’, ‘પ’ના સ્થાને ‘ખ’ અને ‘ય’ના સ્થાને ‘જ’નું ઉચ્ચારણ થયું છે. (શુક્લયજુર્વેદ : પ્ર.અ. - ૮) આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં વેદ તથા શાખાના બ્રાહ્મણોની ઉચ્ચારણ પદ્ધતિ જુદી જુદી છે.

આ વાતને સ્પષ્ટ કરતા પ્રાતિશાખ્યપ્રદીપશિક્ષાકાર કહે છે કે :- ‘અર્થવિચારે તુ પ્રકૃત્યા યે વર્ણાઃ, ત એવ, ન ત્વર્થભેદઃ’ (પ્રાતિશાખ્યપ્રદીપશિક્ષા)

વૈદિક મંત્રોમાં ઉપર કહ્યા તે વર્ણો બદલવાથી પણ અર્થ બદલતો નથી.

વૈદિક મંત્રો બોલતી વખતે શબ્દો પર ભાર મૂકી બોલવાથી તેના ઉચ્ચારણમાં વ્યંજનો બેવડા બોલાય છે. જેમ કે - ‘પુરુષ એવંદં સર્વં યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભાવ્યમ્ ।’ આ પ્રકારના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે મંત્રોને લખવાની પદ્ધતિ છે અને તે પ્રમાણે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે.

વાક્યના ઉચ્ચારણમાં જુદાં જુદાં શબ્દની ઉપર ભાર મૂકવાથી જુદો જુદો ભાવ દર્શાવી શકાય છે અને અર્થમાં ફેર પડે છે. તેટલા માટે અમુક અર્થ દર્શાવવાને માટે ક્યા શબ્દ પર ભાર મૂકવો જોઈએ. તેના નિયમો ઘડાયા હતા તેમજ વેદના મંત્રો યથાસ્થિત જાળવી રાખવાને પદ, ક્રમ, જટા, શિખા, માળા, દંડક્રમ, રથક્રમ વગેરે યોજનાઓ રચાઈ છે.

**૧૮. સત્વ-ષત્વ-વર્ણભેદથી અર્થભેદ :-** સત્વ-ષત્વવર્ણના ભેદથી પણ શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. જેમ કે -

‘સુ સિક્તમ્ ।’ સારું સિંચન કર્યું. આ વાક્યમાં ‘સુ’ અનુપસર્ગ હોવાથી મૂર્ધન્ય પકાર થતો નથી તેથી ‘સુ’ શબ્દનો અર્થ પૂજા થાય છે.

‘સુષિક્તં કિં સ્યાત્ તવાત્ર ? ।’ તે ઘણું સિંચન કર્યું પણ તેનાથી તારે લાભ શું ? આ વાક્યમાં ‘સુ’ ઉપસર્ગ હોવાથી મૂર્ધન્ય પકાર થાય છે. તેથી ‘સુ’ શબ્દથી નિંદા ગમ્યમાન થાય છે.

**૧૯. ઇત્વ-નત્વ-વર્ણભેદથી અર્થભેદ :-** ઇત્વ-નત્વ-વર્ણના ભેદથી પણ શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. જેમ કે -

‘પ્રકૃષ્ટં નાયયતિ ઇતિ પ્રણાયકઃ’ - પ્રણયન કર્તા (ગ્રંથકર્તા) આ શબ્દમાં ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ હોવાથી નકારનો ઇકાર થાય છે. ત્યારે ‘પ્રણાયકઃ’ શબ્દનો અર્થ ‘ગ્રંથકર્તા’ થાય છે.

‘પ્રગતઃ નાયકઃ યસ્માદ્ દેશાત્ ઇતિ પ્રનાયકઃ’ - રાજા રહિત દેશ. આ વિગ્રહમાં ‘ગમ્’ ધાતુની દૃષ્ટિએ ‘પ્ર’ શબ્દની ઉપસર્ગ સંજ્ઞા છે. પરંતુ ‘ની’ ધાતુની દૃષ્ટિએ નહિ. અર્થાત્ નાયક શબ્દ

પ્રતિ ઉપસર્ગ ન હોવાથી નકારને ઇકાર થતો નથી. તેથી ‘પ્રનાયકઃ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે. ‘રાજા રહિત દેશ.’

**૨૦. વાક્યથી શબ્દનો અર્થભેદ :-** વાક્યના પર્યાલોચન ઉપરથી ક્રિયા, કારક અને કારકવિશેષણના અર્થનો ભેદ થાય છે. ‘કટં કરોતિ ભીષ્મમુદારં દર્શનીયમ્ ।’ એવા વાક્યમાં કરોતિ ક્રિયાનો સંબંધ કટમ્ સાથે છે. પરંતુ કટમ્ વિશેષણવિશેષ્યભાવથી ભીષ્મ સાથે જોડાયેલ છે તેથી ભીષ્મ શબ્દનો અર્થ ‘વિશાલ’ થશે, પરંતુ ભીષ્મપિતામહ થશે નહિ.

**૨૧. અર્થ (અભિધેયરૂપ અર્થથી) શબ્દનો અર્થભેદ :-** એક જ અર્થનો ભેદ કરનાર શબ્દનો પણ અભિધેયરૂપ અર્થ અલગ-અલગ થતો હોય છે. જેમ કે - ‘અજ્જલિના જુહોતિ ।’ અંજલિથી હવન કરે છે. ‘અજ્જલિના સૂર્યમુપતિષ્ઠતિ ।’ અંજલિથી સૂર્યની ઉપાસના કરે છે. અહીં પહેલા વાક્યામમાં ‘જુહોતિ’ (હવન કરવો) આ વિશેષ અર્થને કારણે અંજલિ શબ્દનો અર્થ થશે. ‘ગોળ ખાડાવાળી અંજલિ’ પરંતુ બીજા પ્રયોગમાં ‘ઉપતિષ્ઠતિ’ (ઉપાસના કરવી) આ વિશેષ અર્થને કારણે અંજલિ શબ્દનો અર્થ થાય છે ‘બંને હાથ જોડેલા છે જેમાં એવી અંજલિ.’ આ રીતે બંને વાક્યોમાં ‘ઉપતિષ્ઠતિ, જુહોતિ’ આ ક્રિયા પદોના અર્થ પ્રમાણે ‘અજ્જલિના’ પદ તે વિશેષ આકારવાળી અંજલિનો ભેદ કરે છે, અર્થાત્ હવન કરવાના સમયે અથવા ઉપસ્થાન કરવાના સમયે અંજલિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેનો નિર્ણય તેની સાથે પ્રયોગ થયેલ ક્રિયાપદ ઉપરથી કરવાનો હોય છે, અતઃ અંજલિ શબ્દ વિશેષ રૂપવાળી અંજલિનો ભેદ કરે છે.

**૨૨. વક્તાની ભાવના પ્રમાણે શબ્દનો અર્થભેદ :-** એક જ વાક્યને વક્તા સામાન્ય રીતે બોલે છે ત્યારે તે વાક્યનો અર્થ અલગ હોય છે. પરંતુ જ્યારે વક્તા તે જ વાક્યને વ્યંગ્ય રૂપમાં અથવા કટાક્ષમાં બોલે છે ત્યારે તે વાક્યનો અર્થ તદ્દન વિપરીત થતો હોય છે. જેમ કે -

‘તે તો દિલ્લીનો બાદશાહ છે.’ આ વાક્ય ધનાઢ્ય વ્યક્તિને માટે બોલાયું હોય તો પ્રશંસારૂપી અર્થ ભેદ કરે છે. પરંતુ જો આ જ વાક્ય કોઈક ગરીબ માટે બોલાયું હોય તો સામાન્ય અર્થથી સર્વથા વિપરીત અપ્રશંસા અને ઘૃણા પ્રગટ કરે છે.

આ વાતને સ્પષ્ટ કરતા ભર્તૃહરિ વાક્યપદીયમાં કહે છે :- ‘બહુષ્વેકાભિધાનેષુ સર્વેષ્વેકાર્થકારિણુ । યત્પ્રયોક્તાભિસન્ધત્તે શબ્દસ્ત્રાવતિષ્ઠતે ।।’ એક શબ્દથી જ્યારે અનેક અર્થો દર્શાવાતા હોય અને અનેક શબ્દો જ્યારે એક અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે પ્રયોક્તા (વક્તા) જેનો નિર્દેશ કરે તે જ અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (વાક્યપદીય : કાંડ-૨. શ્લોક - ૪૦૬)

મહાભાષ્યકાર પતંજલિ પણ મહાભાષ્યમાં આ જ વાતને દોહરાવતા કહે છે :- ‘કલ્પ્યો હિ વાક્યશેષો વાક્યં વક્તૃર્થધીનં હિ ।’ વાક્ય તો વક્તાને આધીન છે તેથી વાક્યને પૂરું કરવા માટે તેનો શેષ ભાગ અવશ્ય કલ્પી શકાય છે. (મહાભાષ્ય : ૧-૧-૫૭)



**૨૩. અર્થકૃત આંતર્ય અથવા અન્વયથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** જેનું જેની સાથે અર્થકૃત આંતર્ય હોય તે દૂર હોવા છતાં પણ સમીપમાં જ હોય છે. વાક્યના અર્થને લક્ષમાં રાખીને શબ્દોને યથાયોગ્ય ક્રમમાં મૂકવાથી પણ શબ્દોનો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. આ વાતને સ્પષ્ટ કરતા મહાભાષ્યકાર પતંજલિ મહાભાષ્યમાં કહે છે : ‘અનાનુપૂર્વ્યેનાપિ સન્નિવિષ્ટાનાં યથેષ્ટમભિસમ્બન્ધો ભવતિ ।’ (૧/૧/૫૮) વાક્યમાં શબ્દો અવ્યવહિત રીતે વિશિષ્ટ ક્રમમાં મૂકેલા ન હોય છતાં પણ અર્થને લક્ષમાં રાખીને શબ્દોને યથાયોગ્ય ક્રમથી મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે - અયથાયોગ્ય ક્રમમાં

‘અનડ્વાહમુદહારિ યા ત્વં હરસિ શિરસા કુમ્ભમ્, ભગિનિ સાચીનમભિધાવન્તમદ્રાક્ષીઃ ।’ - બળદને હે પનિહારિ જે તું લઈ જાય છે, માથા ઉપર ઘડો હે બહેન આડા અવળા દોડતાને તે જોયો છે ? આ વાક્યમાં શબ્દો યથાયોગ્ય ક્રમમાં ન હોવાથી વાક્યના અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થતો નથી. યથાયોગ્ય ક્રમમાં

‘ઉદહારિ ભગિનિ યા ત્વં કુમ્ભં હરસિ શિરસા, અનડ્વાહં સાચીનમભિધાવન્તમદ્રાક્ષીઃ ।’ - આ રીતે વાક્યમાં અર્થને લક્ષમાં રાખીને શબ્દોને યથાયોગ્ય સંબંધથી મૂકવામાં આવે તો વાક્યના અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. જેમ કે - માથા ઉપર ઘડો લઈ જાય છે એવી હે પનિહારિ બહેન, તે આડા અવળા દોડતા બળદને જોયો છે ?

એટલા માટે મહાપંડિત કૈયટ પ્રદીપવ્યાખ્યામાં કહે છે :- ‘પાઠક્રમાદાર્થક્રમો બલીયાનિતિ યથેષ્ટમત્રાભિસમ્બન્ધઃ ।’ (મહાભાષ્ય : પ્રદીપ - ૧/૧/૫૮) - પાઠક્રમથી અર્થક્રમ બળવાન હોય છે. તેથી અર્થક્રમને અનુસાર શબ્દોનો અન્વય કરવાનો હોય છે.

**૨૪. વ્યાખ્યાનથી શબ્દનો અર્થબોધ :-** ઘણા વાક્યોમાં એવા શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોય છે. જ્યાં એક જ શબ્દના બે બે અર્થો થઈ શકતા હોય છે. ત્યાં બંને અર્થો કરવા કે બંને અર્થોને છોડી દેવા અથવા બંને અર્થોમાંથી એક અર્થ જ લેવો. આવા સંદિગ્ધ શબ્દના પ્રયોગ માટે મહાભાષ્યકાર પતંજલિ કહે છે : ‘વ્યાખ્યાનતો વિશેષપ્રતિપત્તિર્ન હિ સન્દેહાદલક્ષણમ્ ।’ (મહાભાષ્ય : પ્ર.આલ્કિક) - શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ માનીને છોડી દેવામાં આવતો નથી, પરંતુ આચાર્યોના વ્યાખ્યાનના આધારે શબ્દનો અર્થ કરવામાં આવે છે. અને તે અર્થ શાસ્ત્રને યોગ્ય હોય છે.

‘સિદ્ધે શબ્દાર્થસમ્બન્ધે ।’ - આ વાક્યમાં ‘સિદ્ધ’ શબ્દનો નિષ્પન્ન અને નિત્ય બંને અર્થો થાય છે. અતઃ અહીં ‘સિદ્ધ’ શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ (ઉપરોક્ત દ્વિધાયુક્ત) છે. ત્યારે આચાર્યના વ્યાખ્યાન (વિવરણ) દ્વારા નિત્ય અર્થ સ્વીકારવામાં આવે છે.

‘સમ્પ્રાપ્ય દીક્ષામિહ ભક્તિધર્મયુક્તાદ્ગુરોર્ભાગવર્તીં નરઃ પ્રાક્ । અર્ચાં તતઃ પ્રાપ્ય તદુક્તરીત્યા ભક્તિં વિદધ્યાદપતન્દ્રિ વિષ્ણોઃ ।।’ - આ લોકમાં મનુષ્ય પ્રથમ ભક્તિ અને ધર્મથી યુક્ત ગુરુથી

ભાગવતી દીક્ષા પામીને તે ગુરુથી ભગવાનની પ્રતિમા પ્રાપ્ત કરીને ગુરુએ બતાવેલી સેવાની રીતિથી આજસનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરે. (શ્રી સત્સંગિજીવન : ૨/૫૧/૯)

આ શ્લોકમાં ‘ગુરોઃ’ શબ્દનો ધર્માચાર્ય અને સદ્ગુરુ બંને અર્થો થાય છે. અતઃ અહીં ‘ગુરોઃ’ શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ છે ત્યારે સ.ગુ. શ્રી શુકાનંદ સ્વામી સ્વકૃત ‘શ્રી સત્સંગિજીવન’ ગ્રંથની ‘હેતુટીકા’માં (વ્યાખ્યામાં) ‘ગુરોઃ’ શબ્દનો અર્થ કરતા કહે છે - ‘અત્ર ભક્તિધર્મયુક્તાદિતિ ગુરુવિશેષણાદ્ દીક્ષાગ્રહણં ધર્મવંશીયગુરોઃ સકાશાત્ કર્તવ્યમિતિ સૂચિતમિતિ વ્યજ્યતે ।’ ભક્તિધર્મથી યુક્ત એવું ગુરુનું વિશેષણ ભગવાન શ્રીહરિએ કહેલું હોવાથી આ ભાગવતી દીક્ષા ધર્મવંશી આચાર્ય ગુરુ થકી જ પ્રાપ્ત કરવી એમ અર્થસભર સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. અતઃ અહીં વ્યાખ્યાન (વિવરણ) દ્વારા ધર્મવંશી આચાર્ય અર્થ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી જ ભગવાન શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રીમાં લખ્યું છે કે - ‘મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં ધર્મરક્ષણહેતવે । ગુરુત્વે સ્થાપિતાભ્યાં ચ તાભ્યાં દીક્ષ્યા મુમુક્ષવઃ ।।’ - અને અમારે આશ્રિત જે સર્વે સત્સંગી, તેમના ધર્મની રક્ષા કરવાને અર્થે એ સર્વેના ગુરુપણાને વિષે અમે સ્થાપન કર્યા એવા જે તે અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીર, તેમણે મુમુક્ષુજનને દીક્ષા આપવી. (શિક્ષાપત્રી : શ્લોક - ૧૨૮)

અહીં દીક્ષા આપવાની મુખ્ય વાત છે એટલે દીક્ષા આપનાર તથા દીક્ષા લેનાર બંનેની ઓળખાણ બંને વિશેષણોથી સ્પષ્ટતાપૂર્વક આપવામાં આવી છે. સત્સંગીઓના ધર્મનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી શિરપર મૂકીને ગુરુપદ ઉપર સ્થાપેલા આચાર્ય એમ સૂચવ્યું છે. એટલે બીજા સામાન્ય ગુરુઓથી દીક્ષા ન અપાય અને તેની દીક્ષા ન લેવાય, એ પણ સૂચન છે. તે સાથે સંપ્રદાયના આચાર્યો માત્ર દીક્ષામંત્ર આપીને શિષ્યો જ વધાર્યે જાય એટલું જ પૂરતું નથી. પરંતુ તેના ધર્મની રક્ષાની જવાબદારી પણ તેમના ઉપર સતત રહેલી છે, એ પણ એમાં સૂચવાયું છે. મતલબ કે આચાર્યપદવીમાં ગુરુપદ અને ધર્મરક્ષાની મહાન જવાબદારી એ બંને રહેલા છે. તેનું મહત્ત્વ બરાબર સમજવું ઘટે છે.

એવી જ રીતે દીક્ષા આપવાનું પાત્ર પણ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનો આશ્રિત હોય, ઉપરાંત તેને મોક્ષની ઈચ્છા જાગી હોય, એટલે સત્સંગના નિર્લોભ, નિષ્કામી, નિઃસ્વાદી, નિઃસ્નેહી અને નિર્માની આ પંચવર્તમાન પાળવાથી કલ્યાણ થશે, એવી જેની વૃત્તિ થઈ હોય તેવા મુમુક્ષુને દીક્ષા આપવાની છે.

કેટલાકને ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે લખેલી શિક્ષાપત્રી માન્ય છે પણ શિક્ષાપત્રીમાં ‘મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં ધર્મરક્ષણહેતવે । ગુરુત્વે સ્થાપિતાભ્યાં ચ તાભ્યાં દીક્ષ્યા મુમુક્ષવઃ ।।’ - અને અમારે આશ્રિત જે સર્વે સત્સંગી, તેમના ધર્મની રક્ષા કરવાને અર્થે એ સર્વેના ગુરુપણાને વિષે અમે સ્થાપન કર્યા એવા જે તે અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીર, તેમણે મુમુક્ષુજનને દીક્ષા આપવી. (શિક્ષાપત્રી : શ્લોક - ૧૨૮) આ શ્લોક તેમને માન્ય



નથી. આ લોકોને ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ ઉપરની પૂર્ણ શ્રદ્ધા નથી. જો પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તો ભગવાન શ્રીહરિના બધા વિચારો તેમને માન્ય હોવા જોઈએ. અમુક માનવું અને અમુક ન માનવું એ પૂર્ણ શ્રદ્ધાનું લક્ષણ નથી. ભગવાન શ્રીહરિ દ્વારા સ્થાપિત આચાર્યની તથા ભગવન્નિષ્ઠ પંચવર્તમાન પાળવાવાળા સંતોની નિંદા કરવાવાળાઓએ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ એક વાત ખાસ સમજવી ઘટે એમ છે કે જે બાબતની ખૂબ નિંદા થાય છે. તે બાબતની ઉપેક્ષા કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. કારણ કે, આપણે જે વાતને મહત્ત્વ નથી આપતા તેની વધુ નિંદા કરી શકતા નથી. નિંદા કરવી એ પ્રસ્તુત બાબતને મહત્ત્વ આપવાનું જ પગલું છે.

લોભની એટલી બધી નિંદા કરી કે અંતે તેઓ પણ લોભી બની ગયા. જે બાબતની ખૂબ નિંદા થાય છે તે બાબતની ઉપેક્ષા કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. જે બાબત પર જડબેસલાક પ્રતિબંધ લાદવામાં આવે તે બાબત પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધી જાય છે. એકધારી નિંદા અને ચુસ્ત પ્રતિબંધ જે તે બાબત પ્રત્યેના આકર્ષણને સઘન બનાવે છે. આપણે જે વાતને મહત્ત્વ નથી આપતા તેની ઝાઝી નિંદા કરી શકતા નથી. નિંદા કરવી એ પ્રસ્તુત બાબતને મહત્ત્વ આપવાનું જ પગલું છે. ભગવાન પરશુરામ પૃથ્વીને નક્ષત્રિય કરવા માટે મથ્યા અને એમ કરવામાં એકવીસવાર સફળ થયા તોય પૃથ્વી ક્ષત્રિયવિહોણી ન થઈ. આમ કરવામાં પરશુરામ જ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ક્ષત્રિયભાવ કેળવીને સવાયા ક્ષત્રિય બની બેઠા. પરશુરામની પ્રણાશલીલામાંથી આપણે પાઠ ન શીખ્યા તેથી દુનિયા હજી દુઃખી છે. કોઈકે સાચું જ કહ્યું છે :- ‘ગુરોશ્શાપસ્તુ શિષ્યસ્યાદ્ભક્તો ભગવતસ્તથા । ધર્મસઙ્કટહેતુત્વાત્ મર્મજ્ઞૈઃ પ્રોચ્યતે તથા ॥ ઇતિ ।’ - જેવી રીતે શિષ્ય એ ગુરુ માટે શાપરૂપ છે તેવી જ રીતે ભક્ત પણ ભગવાનને માટે શાપરૂપ છે. શિષ્ય અને ભક્ત ધર્મમાં વિઘ્નરૂપ હોવાથી મર્મજ્ઞ પુરુષોએ આવું કહ્યું છે.

સં. ૧૮૫૮માં શ્રીજીમહારાજે શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી તે પહેલા સદ્ગુરુવર્ય શ્રી રામાનંદ સ્વામીના વખતથી સત્સંગ તો હતો જ, પરંતુ શ્રીજીમહારાજે આ સંપ્રદાય સ્થાપી બહુ કુશળતાપૂર્વક તેનું વહીવટ તંત્ર ગોઠવી બંધારણ બાંધી મોક્ષ અને કલ્યાણનો માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો - તેમાં પ્રવેશીને જે સત્સંગી થયા તેમણે, શ્રીજીમહારાજને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ માનીને તેમના આશ્રિત થયા એટલે ઓછામાં ઓછી લાયકાત પ્રમાણે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો સત્સંગીએ ભગવાન શ્રીહરિએ પોતે લેખિત કરેલા નિયમોનું પાલન કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. હવે સવાલ એ થાય છે કે કોઈપણ વ્યક્તિ નિયમનો ભંગ કરે તે સાચા અર્થમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સત્સંગી કહેવાય કે નહિ ? અને વધુમાં એ વ્યક્તિ અગર સંસ્થા શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સત્સંગીની વ્યાખ્યામાં આવી શકે કે નહિ ? તો પછી એ નવા સત્સંગી બનાવી શકે કે કેમ ? અને નવા અનુયાયીઓ બનાવે તો

તે ખરેખર શ્રીજી આશ્રિત સત્સંગી કહેવાય કે કેમ ? એટલે કે મૂળ જે હેતુથી એક વ્યક્તિ સત્સંગી થાય છે તે શ્રીજીમહારાજે બાંધેલ ધર્મમર્યાદાનો ભંગ કરતા હોય ત્યાં સુધી એ હેતુ સિદ્ધ થાય ખરો ? ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણને ભગવાન માનીને સત્સંગી થાય અને એ જ ભગવાનની આજ્ઞા વિરુદ્ધ કામ કરે તો જે મોક્ષની ઈચ્છાથી સત્સંગી થાય છે એ હેતુ જળવાશે ખરો ? આ એક નાનો પણ અગત્યનો કે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન દરેક સત્સંગીએ તથા નવા થનાર સત્સંગીએ પોતાની જાતને પ્રથમ પૂછવો જોઈએ.

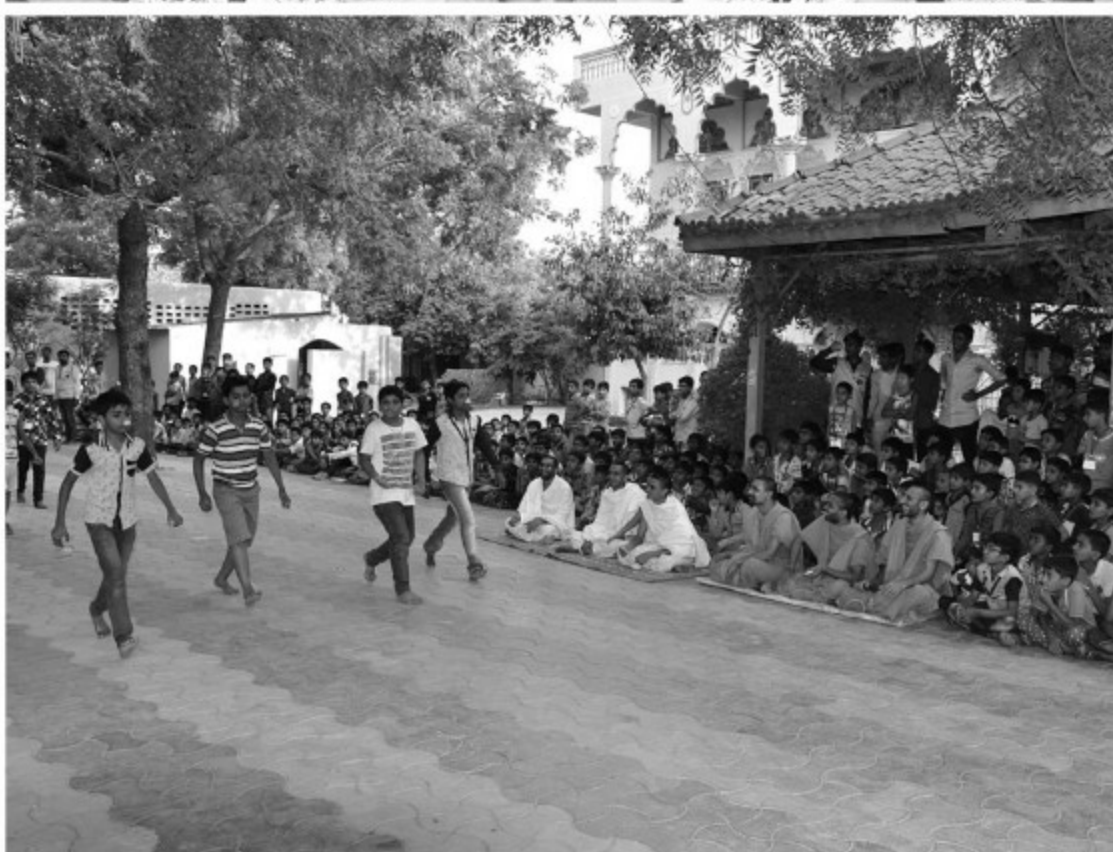
શુદ્ધ શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય શું છે ? શ્રીજીમહારાજે અસંદિગ્ધ (સ્પષ્ટ) ભાષામાં લખાણ શા માટે કર્યા ? એમની આજ્ઞાનું પાલન નહિ કરનારને શ્રીજીમહારાજ કઈ દૃષ્ટિથી જુએ છે ? અને જોવાનું કહે છે ? ધર્મ સહિત ભક્તિ કોને કહેવાય ? ધર્મધુરંધર આચાર્યોની નિમણુંક કેમ કરી ? બે ગાદીઓ કેમ સ્થાપના કરી ? દેશવિભાગનો લેખ કરાવ્યો તેનો શું હેતુ છે ? સત્સંગિજીવન ગ્રંથની ક્યા હેતુસર રચના કરવામાં આવી ? શિક્ષાપત્રીમાં કેવી આજ્ઞા કરી ? શા માટે કરી ? શ્રીજીમહારાજના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાના સમયમાં ધર્મમર્યાદા કેમ તૂટી ? પાખંડધર્મ કેમ શરૂ થયો ? ધર્મના નામે ધર્તીંગ કેમ ચાલ્યું ? એના કારણો અને એવું ભવિષ્યમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં તે ન બને તેની તકેદારી કેવી રીતે રાખવામાં આવે તે વિષે વિગતવાર વિચાર કરીએ તો જ ખરું રહસ્ય સમજાય.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રી પોતે લખી અને વ્યવહાર અને કલ્યાણ માર્ગ માટેનું વર્તન સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું અને શિક્ષાપત્રીમાં જણાવેલ આદેશો અને સમજ કોઈપણ આશ્રિત હળવી રીતે લેવાનો પ્રયાસ કરે નહિ. એટલા માટે શિક્ષાપત્રી એ પોતાનું જ બીજું સ્વરૂપ છે એમ આશ્રિતોને જણાવ્યું છે. તેથી શિક્ષાપત્રીનો દ્રોહ એટલે ભક્તજનોને સ્વરૂપ નિષ્ઠાનો દ્રોહ થાય એવો ભાર મૂક્યો. પોતે સ્થાપેલ શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં શબ્દનો અર્થ કરીને છટક બારીઓ શોધાય નહીં એટલા માટે તદ્દન સરળ, સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ ભાષામાં સત્શાસ્ત્રોની રચના કરી-કરાવી. શ્રીજીમહારાજે દેશવિભાગનો લેખ, શિક્ષાપત્રી, શ્રી સત્સંગિજીવન ગ્રંથ, વચનામૃત વગેરે સત્શાસ્ત્રો દ્વારા લેખિત સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આશ્રિતોને આપ્યું છે અને આચાર્યોના ધર્મો, સાધુ, બ્રહ્મચારીના ધર્મો અને સત્સંગી ગૃહસ્થોના ધર્મોનો સ્પષ્ટપણે પ્રબંધ કર્યો છે. જગતના ધર્મોના ઇતિહાસમાં આવું સ્પષ્ટ, સરળ અને અસંદિગ્ધ લખાણ મળવું મુશ્કેલ છે. આ તો આમ કરવું અને આ ન કરવું એવી સ્પષ્ટ સૂચના કરી છે. આમાં અપવાદને ભાગ્યે જ સ્થાન હોય છે. અને જો અપવાદ કર્યો હોય તો તે સ્પષ્ટ લેખિત કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીજીમહારાજે સત્સંગનું જે સાહિત્ય કરાવ્યું તેમાં અચોક્કસતાને સ્થાન નથી. **ક્રમશઃ**



# સત્સંગ સમાચાર પત્રિકા

સ્વામી ધનશ્યામદાસજી તથા શા. સ્વામી સર્વમંગલદાસજી તથા સાધુ ધર્મવલ્લભદાસજી



ગઢડાપ્રદેશના ખોપાળા ગામને આંગણે પ.પૂ. ધ.ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીની ઉપસ્થિતિમાં બગસરાનિવાસી પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદદાસજીના માર્ગદર્શન પ્રમાણે યોજાયેલ 'બાળ સત્સંગ શિબિર'

## વાર્ષિક પાટોત્સવ સનાળી



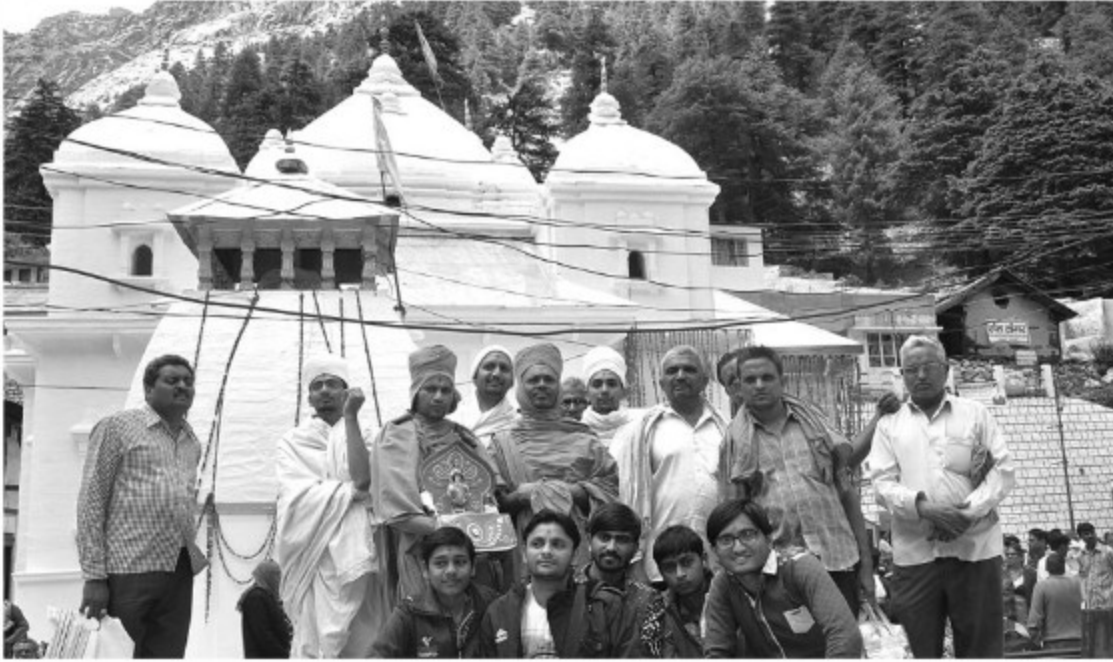
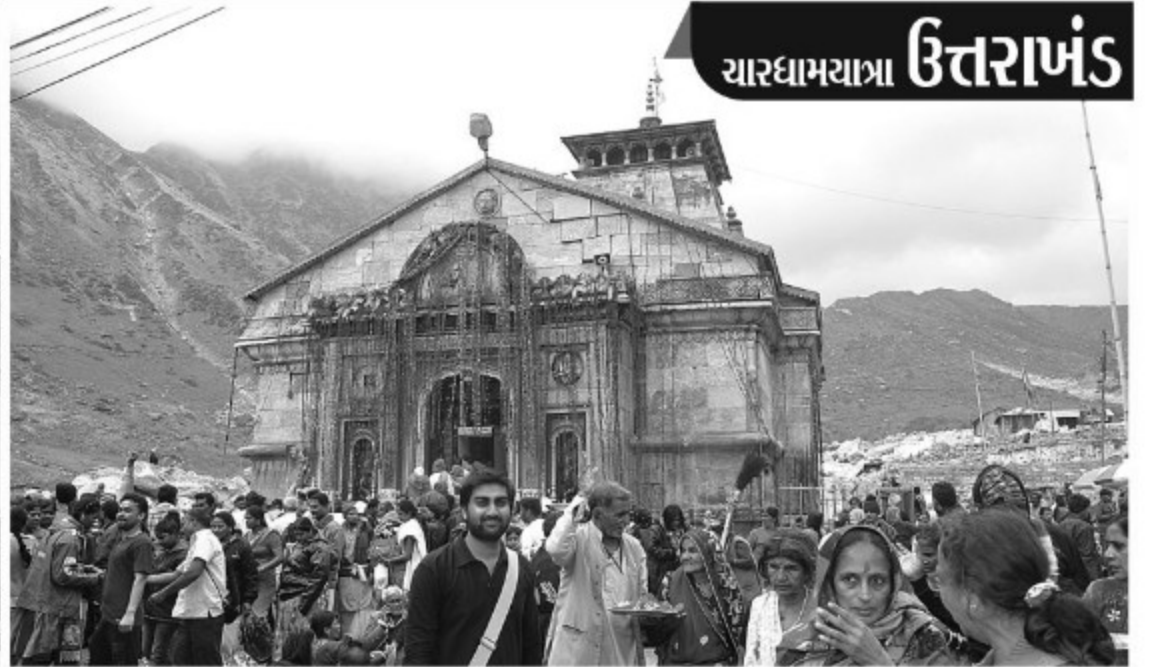
ગઢડા પ્રદેશના સનાળી ગામને આંગણે પ.પૂ. ધ.ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદથી ઉજવાયેલ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરનો ૩૧મો વાર્ષિક પાટોત્સવ અંતર્ગત પૂ. કોઠારી સ્વામી તથા પૂ. છપૈયા સ્વામીના વક્તાપદે યોજાયેલ કથાપારાયણ.



બોરિવલી (મુંબઈ)ને શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરના વાર્ષિક પાટોત્સવના ઉપલક્ષમાં યોજાયેલ કથાપારાયણમાં પધારતા પ.પૂ. નાનાલાલજી મહારાજશ્રી.



કેશોદને આંગણે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહોત્સવ અંતર્ગત પ.પૂ. નાનાલાલજી મહારાજશ્રીની ઉપસ્થિતિમાં ડૉ. શ્રી વિપુલભાઈ ગોરધનભાઈ ભુત તથા શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ કનોજીયાના યજમાનપદે યોજાયેલ શહેર બ્રહ્મયોર્યાસી.

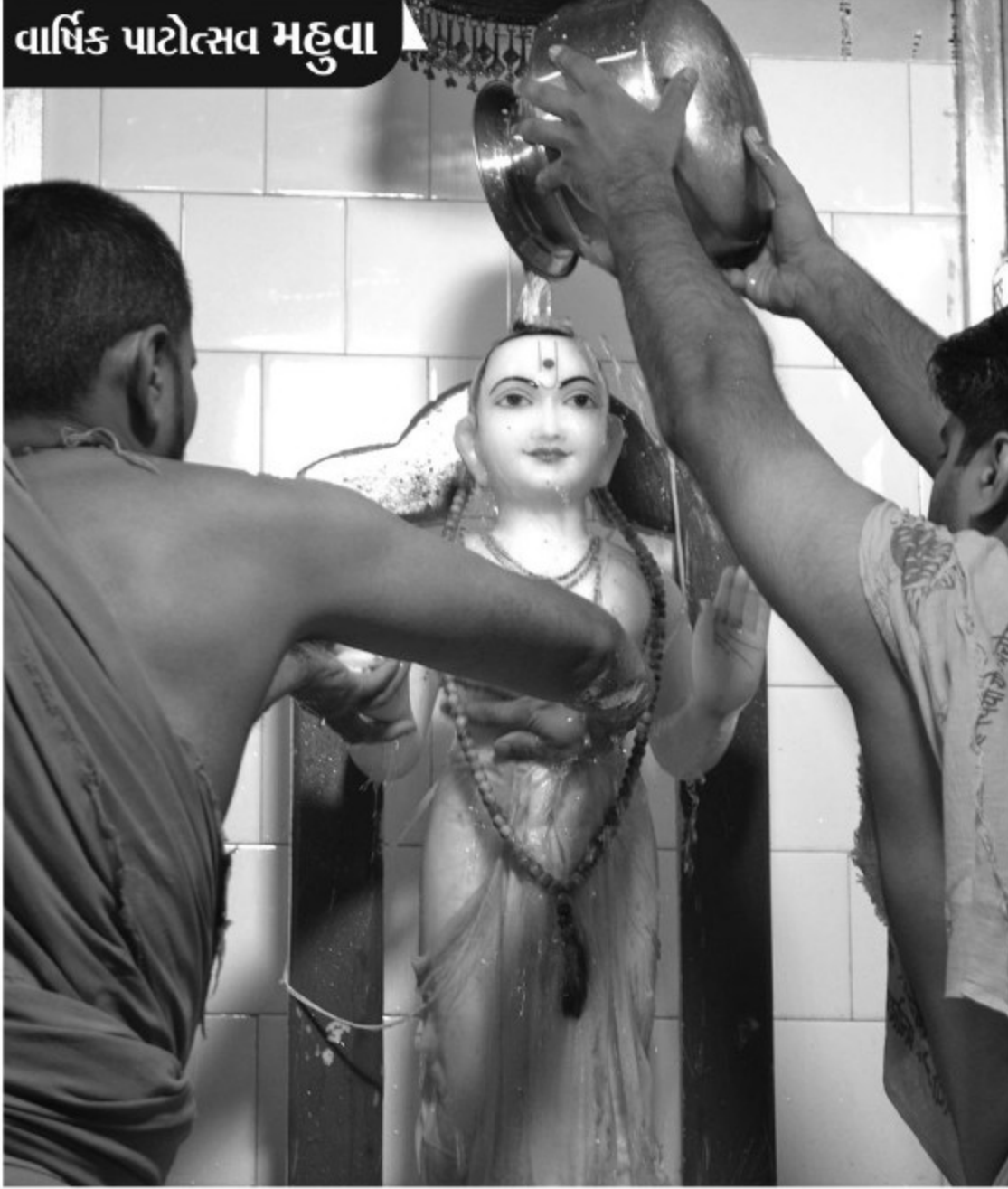


હરિદ્વારને આંગણે યોજાયેલ કથાપારાયણ પ્રસંગે શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સમાજ - મલાડ દ્વારા આયોજીત બદ્રીનાથ, કેદારનાથ ગંગોત્રી અને યમનોત્રી ચારધામ યાત્રામાં પૂ. ભંડારી સ્વામી બ્રહ્મસ્વરૂપદાસજી આદિક સંતો-હરિભક્તો.



વડતાલ પ્રદેશના બીલીમોરાને આંગણે પ.પૂ.નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજાયેલ મંદિરનો વાર્ષિક પાટોત્સવ.

વાર્ષિક પાટોત્સવ મહુવા



ગઢડા પ્રદેશના મહુવાને આંગણે ઉજવાયેલ મંદિરમાં દેવોનો વાર્ષિક પાટોત્સવ પ્રસંગે ઠાકોરજીનો અભિષેક કરતા પૂ. સંતો.



મહુવાને આંગણે નવનિર્માણ પામી રહેલ શિખરબદ્ધ શ્રી સ્વામિનારાયણ મુખ્ય મંદિર.



વાર્ષિક પાટોત્સવ મકરપુરા



વડતાલ પ્રદેશના મકરપુરા (વડોદરા)ને આંગણે પ.પૂ.નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજાયેલ મંદિરનો વાર્ષિક પાટોત્સવ.



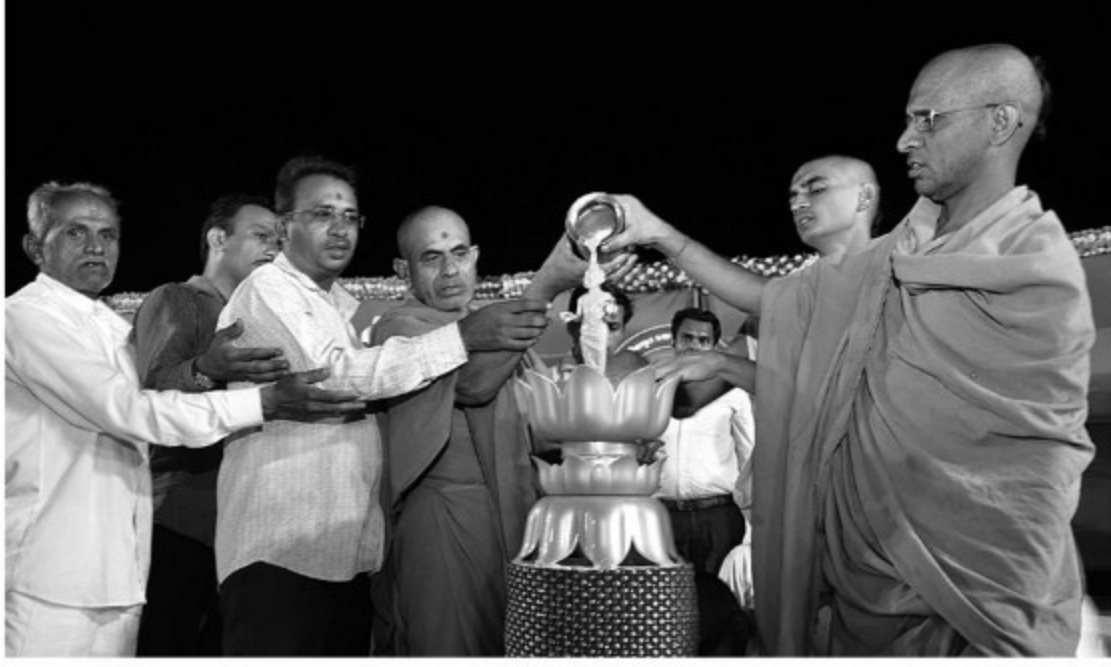
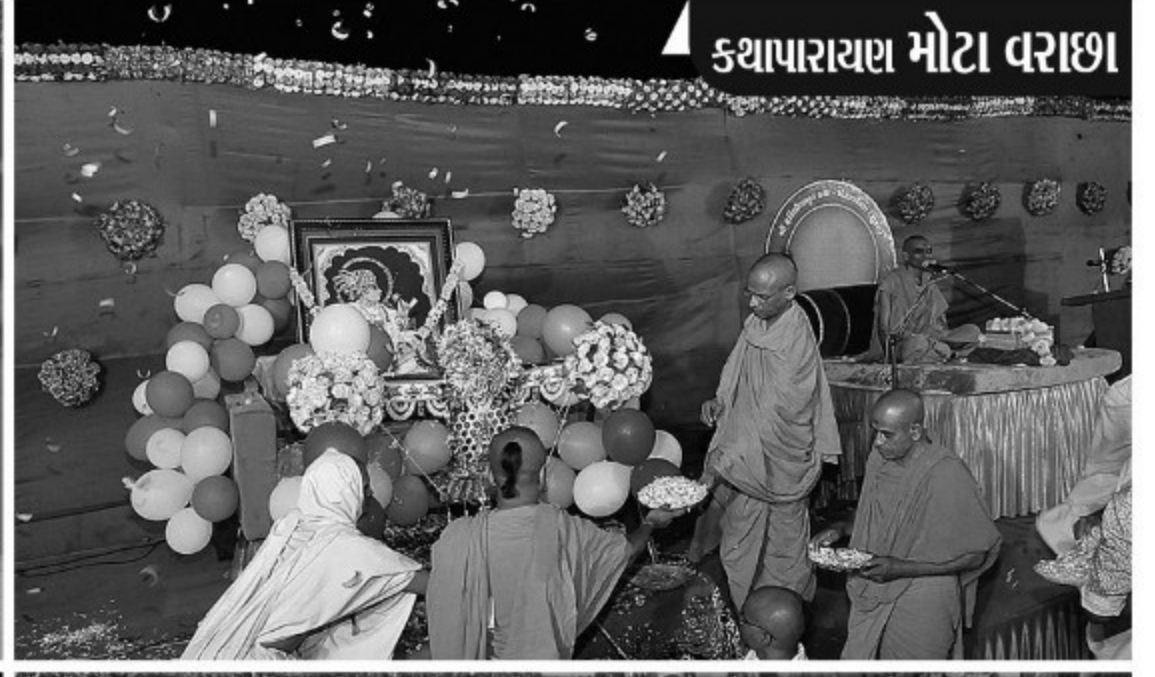
વાર્ષિક પાટોત્સવ આખા

જૂનાગઢ પ્રદેશના આખાને આંગણે પ.પૂ.નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજાયેલ મંદિરનો વાર્ષિક પાટોત્સવ.

વાર્ષિક પાટોત્સવ બોટાદ



ગઢડા પ્રદેશના બોટાદને આંગણે પ.પૂ.નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજાયેલ મંદિરનો વાર્ષિક પાટોત્સવ.



મોટાવરાછા (સુરત)ને આંગણે પૂ. વિવેકસ્વરૂપદાસજી સ્વામીના વક્તાપદે યોજાયેલ શ્રીહરિલીલામૃત કથામાં પધારતા પ.પૂ. નાનાલાલજી મહારાજશ્રી.



જૂનાગઢ પ્રદેશના વેરાવળ (સોમનાથ)ને આંગણે પ.પૂ.નાનાલાલજી મહારાજશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજાયેલ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરનો દશાબ્દિ મહોત્સવ અંતર્ગત પા. ખુશાલ ભગતના વક્તાપદે 'શ્રી કરુણાષ્ટક કથા પારાયણ'

### જગન્નાથપુરી શ્રી સ્વામિનારાયણ મુખ્ય મંદિર દાનની રકમ જમા કરાવવા માટે સંપર્ક

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરઘાર  
મેહુલ મહેતાજી - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૪૨

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સિમાડા, સુરત  
કો.પા. મેહુલ ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૨૧

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - ભાવનગર  
કો.પા. અક્ષય ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૪૫

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - મહુવા  
કો.પા. સાગર ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૨૨

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - ડોંબીવલી (મુંબઈ)  
દિનેશભાઈ મહેતાજી - મો. ૦૮૮૭૯૦૦૯૧૦૭

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - બગસરા  
કો.પા. પરેશ ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૭૨૫૨

અમદાવાદ  
સંપર્ક :- શૈલેષ દેવાણી - મો. ૯૮૭૯૭૯૪૪૨૬  
ઈશ્વરભાઈ પટેલ - મો. ૯૯૨૫૦૪૪૧૦૮

રાજકોટ  
કરશનભાઈ ઢાંકેયા - મો. ૯૪૨૬૭૮૧૧૭૯  
વિશાલ પટેલ - મો. ૯૮૭૯૭૧૨૭૬૮

જૂનાગઢ  
રમેશભાઈ પરસાણીયા - મો. ૯૪૨૮૪૮૨૧૧૮

વડોદરા  
ચિરીન ગોળવીયા - મો. ૯૬૦૧૨૯૦૩૫૪

બોટાદ  
વિનુભાઈ માસ્તર - મો. ૯૯૨૪૨૪૮૩૬૫

સુજપુર-ભુજ  
રાજુભાઈ - મો. ૯૮૭૯૭૩૪૪૩૫



॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

પ.પૂ. સનાતન ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી

**છપૈયા મહોત્સવ** તા. ૫ થી ૧૩ - ૧૧-૨૦૧૬ પ્રસંગે તીર્થધામ માણાવદરને આંગણે સાતમી... પધારો માણાવદર



અધ્યક્ષશ્રી  
પ.પૂ.ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય  
શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી



ઉપાધ્યક્ષશ્રી  
પ.પૂ. ૧૦૦૮ શ્રી ભાવિચાર્ય  
શ્રી નૃગેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી

# શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ શિબિર



- પ્રારંભ -  
૧૩-૦૭-૨૦૧૬  
આષાઢ સુદ-૬

બપોરે ૪:૦૦ કલાકે

પ્રયોજક

પૂ.સ.ગુ. સ્વામીશ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી

- પુર્ણાહુતિ -  
૧૮-૦૭-૨૦૧૬  
આષાઢ સુદ-૧૪

બપોરે ૧૨:૦૦ કલાકે

-: આયોજક :-

ધર્મકુળ આશ્રિત શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સમાજ - માણાવદર (સોરઠ પ્રદેશ)

સ્થળ : 'પટેલ સમાજની વાડી' પટેલ ચોક, માણાવદર, જી. જૂનાગઢ

સંપર્ક :- શ્રી શાંતિભાઈ રતનપરા - મો. ૯૪૨૬૧૬૭૭૦૮, શ્રી ધર્મેશભાઈ મહેતા - મો. ૯૪૨૬૨૩૦૭૬૬

॥ Shree Swaminarayan Vijaytetaram ॥

The Divine Blessings of Vadtal Pithadhipati H.H. 1008 shree Acharya Shree Ajendraprasadji Maharajshree and In The Divine Presence Of H.H. 108 shree Bhaviacharya Shree Nrigendraprasadji Maharajshree at Harrow London



## Shree Swaminarayan Mahotsav

Shreemad Satsangijivan KATHA

Date

23<sup>rd</sup> to 29<sup>th</sup>  
August 2016

:: President ::  
H. H. 1008 Shree Acharya  
Shree Ajendraprasadji  
Maharajshree - Vadtal

:: Vice-President ::  
H. H. 108 Shree Bhaviacharya  
Shree Nrigendraprasadji  
Maharajshree - Vadtal

Narrator

P. P. Sad. Swami Shree Nityaswarupdasji

Organiser : Dharmakul Ashrit Shree Swaminarayan Agyna-Upasna Satsang Mandal - U.K.

Place : Claremont High School, Claremont Avenue, Kenton, Harrow, HA3 0UH.

Contact

Hemantbhai soni - 07798 657 216, Hiralal Halai - 07941 330 821, Narayanbhai Soni - 07830 979 829,  
Naresh Gothadiya - 07889 728 585, Ghanshyambhai Patel - 07809 608 831.



:: તારીખ ::

૩-૭-૨૦૧૬

દર મહિનાના પહેલા રવિવારે સરધારધામમાં યોજાતી

॥ અભયદાન માસિક સત્સંગ સભા ॥

:: સમય ::

સવારે ૯ થી ૧

સ્થળ :- શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરધાર, તા.જી. રાજકોટ. ફો.નં. ૦૨૮૧ - ૨૭૮૧૨૧૧, મો. ૭૬૦૦૦૮૫૦૩

પધારો છપૈયા

નૂતન નવલા વર્ષમાં ભવ્યતા તેમજ દિવ્યતા સભર

(સર્વાવતારી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની)

પ્રાગટ્યભૂમિ

તીર્થધામ શ્રી



# છપૈયા મહોત્સવ

અંતર્ગત

પ્રારંભ

૫-૧૧-૨૦૧૬

કારતક સુદ-૫(લાભ પાંચમ)

પૂર્ણાહુતિ

૧૩-૧૧-૨૦૧૬

કારતક સુદ-૧૪

॥ અધ્યક્ષશ્રી ॥

પ.પૂ. ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય  
શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી

॥ ઉપાધ્યક્ષશ્રી ॥

પ.પૂ. ૧૦૮ શ્રી ભાવિઆચાર્ય  
શ્રી નૃગેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી

બાળપ્રભુ શ્રીધનશ્યામ-શ્રીહરિના ચરિત્રોથી સભર

પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજીના શ્રીમુખે ૩૫૦મી

## શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન કથા પારાયણ

છપૈયા એટલે સર્વોપરી પૂર્ણપુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની પ્રાગટ્યભૂમિ. શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં છપૈયા એક શિરમોડ તીર્થસ્થાન છે. સમગ્ર પૃથ્વીના બીજા કોઈ સ્થાનને પસંદ ન કરતાં ભગવાન શ્રીહરિએ છપૈયાને જન્મસ્થાન તરીકે પસંદ કર્યું. તેથી જ તો સમગ્ર પૃથ્વીમાં આ સ્થાનને તોલે કોઈ ન આવે. અરે ! આ સ્થાનમાં ભગવાન શ્રીહરિએ અનંત બાળચરિત્રો કરી આ ધરતીના એક એક રજકણોને પરમ પવિત્ર કર્યા છે. કોઈપણ જીવાત્માને આ પાવન ભૂમિ પર આવતાની સાથે જ પ્રથમ ક્ષણે જ પોતાના અંતરે આનંદના ફુવારા છૂટે, શાંતિનો સમુદ્ર રેલાય. આ પૃથ્વી પર પધારેલા બાળપ્રભુના રૂપને જોઈ છપૈયાની નારીઓ 'ઘનશ્યામ' એવા વ્હાલા નામથી બાળપ્રભુને પુકારતી. આજે પણ સંપ્રદાયમાં છપૈયાની ધરતીને બાળપ્રભુ શ્રી ઘનશ્યામની - રમણભૂમિ તરીકે દર્શાવાય છે. આ ભૂમિને સંપ્રદાયમાં આજે અક્ષરધામ કરતાં પણ મહાન મહિમાવંતી ભૂમિ તરીકે ગુણગાન ગવાય છે અને અનંતકાળ સુધી ગવાતા રહેશે. તેવી મહાન પ્રાગટ્યભૂમિને આંગણે સર્વાવતારી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની પૂર્ણકૃપાથી વડતાલ પીઠાધિપતિ વિદ્યમાન પ.પૂ. સનાતન ધ.ધુ. ૧૦૦૮ શ્રી આચાર્ય શ્રી અજેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી તથા પ.પૂ. ૧૦૮ શ્રી ભાવિઆચાર્ય શ્રી નૃગેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદ સહ આજ્ઞાથી, નૂતન નવલા દિવસોમા તા. ૫-૧૧-૨૦૧૬ કારતક સુદ - ૫ (લાભપાંચમ) થી તા. ૧૩-૧૧-૨૦૧૬ કારતક સુદ - ૧૪ સુધી શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન ગ્રંથના હૃદયગત સિદ્ધાંતને વરેલા અને સંપ્રદાયના મૂર્ધન્યવક્તા સરધારનિવાસી પૂ.સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજીની ૩૫૦મી 'શ્રીમદ્ સત્સંગિજીવન કથાપારાયણ'નું ભવ્યાતિભવ્ય આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રસંગે દેવોના દિવ્ય દર્શન, અભિષેક દર્શન, અન્નકૂટ દર્શન, ધર્મકુળ દર્શન તથા આશીર્વચન તથા પૂ. સંતોના દર્શન તથા આશિષનો દુર્લભ લાભ લેવા આપ સહુને કુટુંબીજનો અને મિત્રમંડળ સહિત પધારવા પુનઃ પુનઃ ભાવભર્યું સસ્નેહ હાર્દિક નિમંત્રણ છે. તો જરૂરાજરૂર પધારશોજ.

તા. ક.:- આ કથા મહોત્સવમાં સમગ્ર ધર્મકુળ પરિવાર તથા અનેક બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતો-મહંતો પધારી દર્શન-અમૃતવાણીનો લાભ આપશે.

॥ આયોજક-નિમંત્રક ॥

શ્રી રમેશભાઈ વલ્લભદાસ માનસેતા પરિવાર

સુપુત્ર શ્રી આશિષભાઈ તથા પૌત્ર કૌશલ - ડોંબીવલી (મુંબઈ)

સ્થળ :- મુ. છપૈયા, જી. ગોંડા (ઉત્તરપ્રદેશ)

ભાઈવ  
પ્રસારણ



॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥



છપૈયા મહોત્સવ તા. ૫ થી ૧૩ - ૧૧-૨૦૧૬ પ્રસંગે

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર - સરધાર દ્વારા આયોજીત ૧૩મી

# શ્રી સ્વામિનારાયણ સ્પેશ્યલ ટ્રેનયાત્રા

પ્રસ્થાન

૩-૧૧-૨૦૧૬

કુલ દિવસ :- ૨૫

ટીકીટ દર :- ૨૪,૫૦૦

આગમન

૨૭-૧૧-૨૦૧૬

ટીકીટ બુકીંગ સમયે રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ભરવાના રહેશે તેમજ બાકીની રકમ ટીકીટ દીઠ રૂ. ૧૫,૫૦૦/- યાત્રાપ્રવાસ ઉપડતા પહેલાં ૩૦ દિવસે ભરી દેવાના રહેશે.

**દર્શનીય પવિત્ર તીર્થસ્થળો :-** છપૈયા, અયોધ્યા, અલ્હાબાદ, કાશી-બનારસ, ગયા, બોધગયા, જગન્નાથપુરી, કોણાર્ક, ભુવનેશ્વર, સાક્ષીગોપાલ, ઘોલાગીરી, તીરુપતિ બાલાજી, શ્રીરંગક્ષેત્ર, રામેશ્વર, પંડરપુર, નાસિક, દ્વારકા, બેટદ્વારકા, નાગેશ્વર.

**ખાસનોંધ :-**

તા. ૩-૧૧-૨૦૧૬ના રોજ સરધારથી બસ દ્વારા ટ્રેનયાત્રાના યાત્રિકોને છપૈયા લઈ જવામાં આવશે. રસ્તામાં જમવાની વ્યવસ્થા ન થઈ શકે તેમ હોય, માટે નાસ્તો આપવામાં આવશે. છપૈયા મહોત્સવ પૂર્ણ થયા બાદ સ્પેશ્યલ ટ્રેન દ્વારા તીર્થસ્થાનોના દર્શન કરીને ટ્રેનયાત્રાનું અંતિમ વિરામ સ્થાન રેલ્વે સ્ટેશન-રાજકોટ રાખવામાં આવ્યું છે, તેથી યાત્રિકોએ ત્યાંથી પોતાની રીતે પોતપોતાના મુકામ સુધી પહોંચવાનું રહેશે.

**બુકિંગ માટે સંપર્ક :-** પૂ. પતિતપાવન સ્વામી - મો. ૭૬૦૦૦૫૮૫૦૫ રાજુ મહેતાજી - મો. ૮૦૦૦૦૦૦૫૦૨, ૭૬૦૦૦૫૮૫૦૩

સુરત :	કો. પા. મેહુલ ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૨૧	પ્રશાંતભાઈ - મો. ૯૯૬૧૯૯૫૧૯૮૪	બગસરા :	કો. પા. પરેશ ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૭૨૫૨	
	વિરજી ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૫૦	દહિસર :	મનસુખભાઈ પ્રમુખ - મો. ૯૮૩૩૫૧૫૧૭૨	સુરેન્દ્રનગર :	કનુભાઈ - મો. ૯૦૩૩૬૭૫૨૭૫
નવસારી :	દુર્લભજીભાઈ ગજેરા - મો. ૮૧૨૮૬૯૧૫૧૯	ભરૂચ :	જગદિશભાઈ પટેલ - મો. ૯૪૨૯૪૨૭૧૦૦	ભુજ :	પ્રવિણભાઈ માનકુવા - મો. ૯૮૨૫૭૯૫૮૫૨
વડતાલ :	પૂ. ધર્મવલ્લભ સ્વામી - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૨૬	વડોદરા :	ચિરીનભાઈ ગોળવીયા - મો. ૯૬૦૧૨૯૦૩૫૪		ગોવિંદભાઈ માનકુવા - મો. ૯૮૨૫૫૩૭૮૪૬
અમદાવાદ :	ઈશ્વરકાકા પટેલ - મો. ૯૮૨૫૦૪૪૧૦૮	વિદ્યાનગર :	અશોકભાઈ પટેલ - મો. ૯૮૨૪૪૯૩૩૮૭	માણાવદર :	શાંતિભાઈ રતનપરા - મો. ૯૪૨૬૧૬૭૭૦૮
	શૈલેષભાઈ દેવાણી - મો. ૯૮૭૯૭૯૪૪૨૬	મહુવા :	કો. પા. સાગર ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૨૨	જૂનાગઢ :	રમેશભાઈ તાલાળા - મો. ૯૪૨૮૪૯૨૧૧૮
	કિશોરભાઈ - મો. ૯૮૯૮૪૭૫૧૦૦	ભાવનગર :	કો. પા. અક્ષય ભગત - મો. ૯૦૯૯૯૯૯૬૪૫	ઉના :	ધીરુભાઈ જામકા - મો. ૯૮૨૪૨૪૩૧૬૬
મુંબઈ :	ડૉંબીવલી મંદિર - ફો.નં. ૦૨૫૧ - ૨૪૫૩૮૭૫		અમરશીદાદા ખાદી - મો. ૯૪૨૬૩૧૪૩૬૮	જેતપુર :	દુર્લભજીભાઈ - મો. ૯૩૨૭૬૦૧૦૦૮
	દિનેશભાઈ મહેતાજી - મો. ૦૮૮૭૯૦૦૯૧૦૭	ધંધુકા :	હિંમતભાઈ પટેલ - મો. ૯૪૨૮૪૯૯૩૦૮	અમરેલી :	નિલેશભાઈ સોની - મો. ૯૪૨૭૨૩૦૬૨૦



**અન્ય ટ્રેન વ્યવસ્થા :-** મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા અને રાજકોટથી અયોધ્યા-ફેઝાબાદ-ગોંડા સુધીની ટ્રેનો ઉપલબ્ધ... સરકારના નિયમ મુજબ ટીકીટ બુકીંગ ૪(ચાર) મહિના અગાઉ કરાવવાની રહેશે. (અયોધ્યાથી છપૈયા ૩૫ કિ.મી.)



**વિમાન વ્યવસ્થા :-** અમદાવાદ, મુંબઈથી લખનૌ સુધી વિમાનની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ (લખનૌથી છપૈયા ૧૭૦ કિ.મી.) ટ્રેન તથા વિમાન બુકીંગ માટે સંપર્ક :- મીત દુર્સ અને દ્રાવેલ્સ - રાજકોટ. સતીષભાઈ - મો. ૯૯૯૮૮૬૨૧૦૯, ૮૫૩૦૯૧૨૩૪૫

**છપૈયા ઉતારા વિષે માહિતી :-** છપૈયાને આંગણે ઉજવાતા આ ભવ્ય મહોત્સવમાં લાભ લેનાર ટ્રેનયાત્રી તથા પોતાની રીતે વિમાન યા ટ્રેન કે અન્ય રીતે ડાયરેક્ટ આવવા ઈચ્છતા ભક્તજનો માટે જમવાની તથા ઉતારાની વ્યવસ્થા મહોત્સવ સ્થળ ઉપર ટેન્ટહાઉસમાં કરવામાં આવશે. (ખાસનોંધ :- છપૈયામાં ઉતારા માટેની ધર્મશાળા યા હોટલ કે અન્ય કોઈ વ્યવસ્થા ન હોવાથી ટેન્ટમાં ઉતારો આપવામાં આવશે.) પોતાની રીતે મહોત્સવમાં આવનાર તમામ ભક્તોએ સરધાર મંદિરે પોતાનું નામ-સરનામાની વિગત સાથે આઈકાર્ડની ઝેરોક્ષકોપી ફરજિયાત મોકલવાની રહેશે. **અન્ય સૂચના :-** આ મહોત્સવનો લાભ લેનાર ભક્તોએ પોતાની સાથે ઈડીનો સમય હોવાથી પહેરવા તેમજ ઓઢવા-પાથરવા માટે ગરમ વસ્ત્રો ફરજિયાત સાથે લાવવાના રહેશે. અને પોતે દરરોજ લેતા હોય તે દવાઓ તેમજ તાવ, ઉધરસ-શરદી, ઉલ્ટી-ઝાડા વગેરે દવાઓ સાથે લેવી.

૨૧મી શ્રી સ્વામિનારાયણ  
સત્સંગ છાવણી  
સરધાર ૨૦૧૬

સરધારધામને આંગણે તા. ૨૭ થી ૨-૧૧-૨૦૧૬ સુધી એકવીસમી  
'શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ છાવણી'નું આયોજન કરવામાં આવેલ છે.





ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની પૂર્ણકૃપાથી પ.પૂ. ઘ.ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રી તથા પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના રૂડા આશીર્વાદથી પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજીના માર્ગદર્શન પ્રમાણે પૂ. યોગેશ્વરદાસજી સ્વામી તથા પૂ. પતિતપાવનદાસજી સ્વામી વગેરે સંતો-પાર્ષદોની ઓસ્ટ્રેલીયા-ફીજી-દુબઈ દેશમાં યોજાયેલ સત્સંગ વિચરણ યાત્રા (તા.૧-૫ થી ૬-૬-૧૬)

૧. મેલબોર્નમાં સત્સંગ કથાવાર્તાનો લાભ આપતા. પૂ. સંતો. ૨-૩. સીડનીમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભા. ૪-૫-૬. પર્થમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા તેમજ ઠાકોરજીનો કેસર-અભિષેક કરતા પૂ. સંતો તથા હરિભક્તો. ૭-૮. ફીજીમાં સત્સંગ વિચરણ. ૯-૧૦. અબુધાબીમાં સત્સંગ સભા. ૧૧. શારજહામાં સત્સંગ સભા. ૧૨. બરદુબઈમાં સત્સંગ સભા.

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૩૭)

# USA સત્સંગ પરિભ્રમણ - ૨૦૧૬ તસ્વીર દર્શન

## Dallas TX

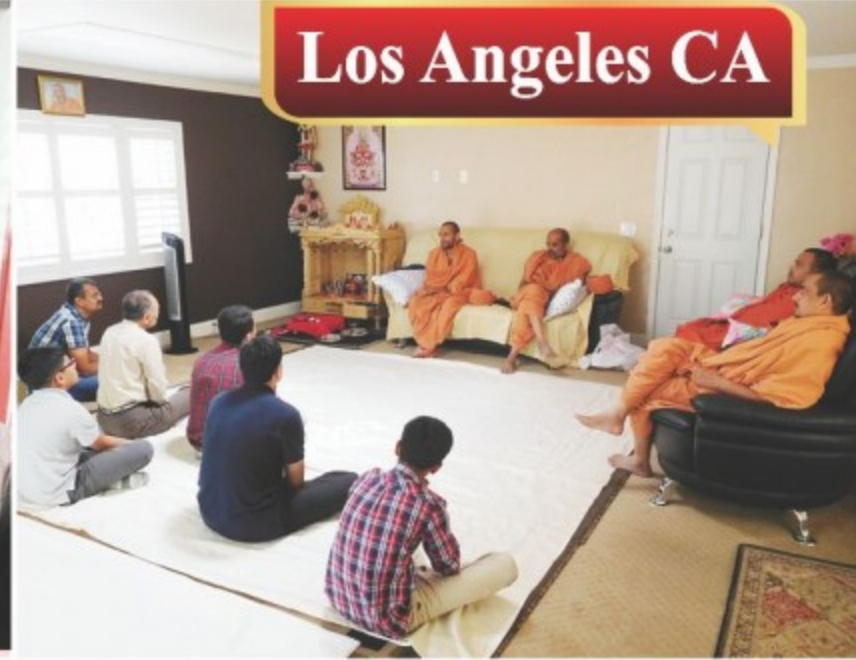


ટેક્સાસ રાજ્યના ડલાસને આંગણે પ.ભ. શ્રી અજયભાઈ સોનીના નિવાસસ્થાને પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભા (તા. ૭-૬-૨૦૧૬)



## Atlanta GA

જયોજ્યા રાજ્યના એટલાન્ટાને આંગણે ગઢપુરધામ શ્રી સ્વામિનારાયણમાં પૂ. કોઠારી સ્વામી-ગઢડાના વક્તાપદે યોજાયેલ શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રકાશ કથા (તા. ૩ થી ૬-૨૦૧૬)



## Los Angeles CA

કેલીફોર્નીયા રાજ્યના લોસ એન્જલસને આંગણે પ.પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના આશીર્વાદથી યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા પૂ. સંતો. (તા. ૨ થી ૪-૬-૨૦૧૬)



## San Francisco CA

કેલીફોર્નીયા રાજ્યના સાન ફ્રાન્સીસ્કોને આંગણે પ.પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના આશીર્વાદથી યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા પૂ. સંતો. (તા. ૬-૬-૨૦૧૬)

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૩૮)

# USA સત્સંગ પરિભ્રમણ - ૨૦૧૬ તસ્વીર દર્શન

## Canton MI



મીશીગન રાજ્યના કેન્ટોનને આંગણે પ.ભ. શ્રી વિપુલભાઈ વિનુભાઈ પટેલના નિવાસસ્થાને પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભા (તા. ૩૧-૫-૨૦૧૬)



## Troy MI

મીશીગન રાજ્યના ટ્રોયને આંગણે પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી તથા સંતમંડળ. (તા. ૧-૬-૨૦૧૬)

## Columbus OH



ઑહાયો રાજ્યના કોલંબસને આંગણે પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી તથા સંતમંડળ. (તા. ૪/૫-૬-૨૦૧૬)



## Cleveland OH

ઑહાયો રાજ્યના ક્યુવલેન્ડને આંગણે પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના સાનિધ્યમાં યોજાયેલ સત્સંગ સભામાં કથાવાર્તાનો લાભ આપતા પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિત્યસ્વરૂપદાસજી તથા સંતમંડળ. (તા. ૬-૬-૨૦૧૬)

સ્વામિનારાયણ ચિંતન, જૂન - ૨૦૧૬ (૩૯)

**શિલાન્યાસ મહોત્સવ  
લુસ્ટન (અમેરિકા)**



**ટેકસાસ રાજ્યના લુસ્ટન શહેરને આંગણે પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રીના દિવ્ય સાનિધ્યમાં ઉજવાયેલ નૂતન હરિમંદિરનો 'શિલાન્યાસ મહોત્સવ'**  
તથા પૂ. સ.ગુ. સ્વામી શ્રી નિલયચરણદાસજીના વક્તાપદે યોજાયેલ 'શ્રીમદ્ સત્સંગિયુત્તવ કથા પારાયણ' (તા. ૮ થી ૧૨-૬-૨૦૧૬)

**નોંધ :-** પ.પૂ. લાલજી મહારાજશ્રી તથા પૂ. સંતોના 'અમેરિકા સત્સંગ વિચારણ'નો વધુ અહેવાલ આવતા અંકે માહીયું.